

Segona part
Un assaig d'interpretació

I. EPIGRAFIA LLATINA

Amb l'estudi de l'epigrafia llatina de La Moleta s'obri un interessant capítol d'importància decisiva per a la identificació d'aquesta antiga població⁽¹⁾. Quatre inscripcions funeràries i una altra votiva constitueixen tota la documentació epigràfica que coneixem d'aquesta petita ciutat. Poca cosa realment, però no menys del que trobem en la majoria de nuclis urbans d'aquesta extensa regió que s'estén entre *Caesar Augusta* i la zona litoral compresa entre *Saguntum* i *Dertosa*, especialment pobra epigràficament.

I.1. Inscripcions funeràries

1) *Cn(aeo) Baebio / Cn(aei) f(ilio) Gal(eria tribu) / Gemino / et Papiriãe / C(ai) f(iliae) Festae / Cn(aeus) Baebius / [T]urur pa / rentibus / optimis* (lãm. XXVI). Antigament servia de peanya a la creu del cementiri⁽²⁾, trobant-se ara dipositada a l'Exposició Històrica. Es tracta d'una ara de pedra calcària terrosa amb la superfície molt erosionada i la part superior mutilada. Mides: 93 / 46 / 30 cm.; camp epigràfic: 59 / 31 cm.; lletres: 5 cm. Per la seua forma, paleografia i les fórmules emprades pot datar-se al segle II. Quant a l'onomàstica, hi apareixen dos *Baebii*, gentilici típic del municipi saguntí⁽³⁾; *Papiria* és inèdit a la part meridional del Convent Tarraconense. El cognom *Geminus* està escassament representat en aquesta regió; el trobem a *Saguntum* en tres ocasions⁽⁴⁾. Els altres dos cognoms, *Festus* i *Taurus*, són molt escassos en aquesta regió, essent desconeguts a *Saguntum* i *Dertosa*.

2) *C(aio) [I]ulio Gal(eria tribu) / [F]rontoni an(norum) XXIX / C[---]* (lãm. XXVII, 1). Fou vista per J. de C. Serra a l'era del Mas de Libori l'any 1958, d'on l'arrepiegà J. Eixarch per a dipositar-la a l'Exposició Històrica, on es conserva en l'actualitat⁽⁵⁾. Es tracta de la part superior d'una estela amb l'extrem arrodonit, de pedra calcària grisenca molt erosionada. Mides: 59 / 53 / 27 cm.; lletres: 6-5 cm. Per la seua forma, paleografia i estructura del text pot datar-se a la segona meitat del segle I o principis del II. *Iulius* és un gentilici bastant abundós a la part meridional del Convent Tarraconense⁽⁶⁾; coneixem tres casos a *Dertosa*⁽⁷⁾. Quant al cognom *Fronto*, és molt poc corrent en aquesta zona, trobant-se en un cas a Onda⁽⁸⁾.

3) *---] P(ublii) f(ilius) / [---]panus / [---]a G(ai) f(ilia) / [---]uxo[r]* (lãm. XXVII, 2). Trobada l'any 1978 en terres del Mas de Sebastiana, a la vora dreta del seu camí d'accés, al Nord de La Moleta i prop d'aquesta⁽⁹⁾. Es conserva en el domicili del propietari del mas, M. Carbó. Es tracta del fragment superior dret d'una llosa rectangular de pedra calcària gris-blavenca. Mides: 25 / 28 / 9 cm.; lletres: 5'2 cm. Per la seua forma, paleografia i estructura del text pot datar-se a la segona meitat del segle I o principis del II. El cognom del difunt pot correspondre a *Hispanus*⁽¹⁰⁾. Coneixem un decurió originari de *Leonica* amb aquest mateix cognom⁽¹¹⁾.

4) *---] est / [---] f(ilius) Paul[us?---]*. Vista per E. Albertini a principis de segle en la col.lecció de M. González Martí, de València⁽¹²⁾. És el fragment inferior dret d'una llosa de pedra calcària. Les interpuncions tenen forma d'*hederae distinguentes*. El text conservat pot correspondre al final de la fórmula HSE en la primera línia, mentre que a la segona podria figurar el nom del dedicant, del qual es conserva part de la filiació i el cognom abreviat. Per la seua forma, paleografia i estructura del text pot datar-se a la segona meitat del segle I o principis del II. El cognom que hi apareix pot correspondre a *Paullus* o *Paulinus*. Ambdós són escassos a la part meridional del Convent Tarraconense. Del primer coneixem dos casos a *Saguntum*⁽¹³⁾ i un altre a La Vall d'Uixó⁽¹⁴⁾. Quant a *Paulinus*, apareix únicament en un cas dubtós a *Saguntum*⁽¹⁵⁾, corresponent a un individu pertanyent a l'orde senatorial.

En base a l'exigua documentació epigràfica coneguda fins al moment a La Moleta, poden fer-se, si més no, alguns comentaris de tipus onomàstic i cronològic. Quant a l'onomàstica, el gentilici *Baebius* és característic de la ciutat de *Saguntum*; *Iulius* apareix en aquest municipi i també en *Dertosa*⁽¹⁶⁾, mentre que *Papiria* és inèdit a la meitat meridional del Convent Tarraconense. Respecte dels cognoms, *Geminus*, *Hispanus* (?), *Paullus* (?) *Festus* i *Fronto* apareixen únicament a *Saguntum* i el seu territori; mentre que *Taurus* és inèdit en aquesta regió.

Quant a la forma del suport, les làpides i l'estela, totes tres sense requadre moturat, corresponen a les inscripcions més antigues, segons es pot deduir de l'estudi de la paleografia i l'estructura del text, essent datables de manera general a la segona meitat del segle I o a principis del II. L'ara pot datar-se, per la forma, estructura del text i paleografia, al segle II⁽¹⁷⁾.

I.2. La inscripció CIL II 4052

I.2.1 Història

Aquesta interessant inscripció apareix citada per primera vegada l'any 1538, en la primera edició de la *Crònica* de P. A. Beuter⁽¹⁸⁾ (làm. XXVIII, 1):

“A honra de aquest (Marc Antoni Aureli) fon consagrada la ara de Jupiter en Morella. Segons se prova per la pedra que esta en una masada en la partida que es diu la Vespa prop de Morella: es de jaspis groller la pedra ab algunes lleires que es poden llegir, y altres menjades del temps, desta forma”.

IOVI CONSERVATORI
OB INCOLVMITATEM
M.A.A.

HANC ARAM POSVIT
ET D. D.

En posteriors edicions d'aquesta obra, de les quals és més coneguda la quarta de l'any 1604 —que no és més que una reimpressió de la traducció al castellà de 1546—, P. A. Beuter segueix citant la inscripció com conservada en un mas situat prop de Morella⁽¹⁹⁾:

“Queda hasta hoy en nuestro reyno de Valencia, cabo la villa de Morella un lugar dicho Ares, donde se edificó altar a este Emperador (Octavi August): y después se edificó otro altar por el emperador Marco Aurelio, por la clemencia y beneficio que hizo a esta provincia: y destos altares quedo el nombre de Are, que por el tiempo se ha buuelto Ares. Hay desto una piedra que haze testigo, en una masada cerca de Morella, que es de jaspero grossero. Y es como va aqui pintada. Quiere dezir: Puso este altar, y consagrole al conservador Iupiter, por la salud del Emperador Marco Aurelio Antonio. Hay en esta piedra algunas letras roydas del tiempo en que estava escrito el nombre del que hizo este altar”.

Una lectura parcial del text de l'edició en castellà féu que alguns autors canviaren el seu lloc de procedència. És el cas de l'arquebisbe A. Agustí, il·lustre humanista del segle XVI, qui la situa “en un lugar llamado Ares, cerca de Morella⁽²⁰⁾”, i també de E. Hübner, qui al segon volum del CIL recull aquesta cita. Com a conseqüència d'aquest error, tots els autors que segueixen el CIL, sense consultar directament l'obra de P. A. Beuter, donen aquesta cita incorrecta, contribuint a crear una confusió inexistent a les fonts originals.

La traducció italiana de l'obra de P. A. Beuter, publicada l'any 1556, degué possibilitar que diversos erudits estrangers conegueren també aquesta inscripció. Així,

durant el segle XVI, autors com I. Strada, S. V. Pighi i V. Justinià la recullen en les seues obres d'epigrafia llatina⁽²¹⁾. A principis del segle XVII, en 1602, l'holandès J. Gruter fa una nova distribució de línies i afegeix la paraula *temporum*⁽²²⁾ (lâm. XXVIII, 2). Pocs anys després, l'historiador valencià G. Escolano diu sobre aquesta inscripció⁽²³⁾:

“(…)una piedra nos ha quedado del tiempo de los Romanos, de jaspe grosero, comida en partes, que hoy la vemos en una alquería, en el campo de Morella, que dice así(…)”.

Ja a principis del segle XVIII, l'il·lustre arxiprest forcallà G. Rosselló de la Torre cita aquesta inscripció “*in pariete sumptuose Domus Aldearum, iuxta Grammaticæ Liceum Collocato*”, afegint que el trasllat s'havia efectuat des d'un mas del terme de Morella, i donant el mateix text que P. A. Beuter⁽²⁴⁾. Pocs anys després, en 1739, L. A. Muratori cita la inscripció “*in oppido Morella iuxta Valentiam in Hispania*”, unificant en tres línies el text com si estigués complet i assenyalant que les tres inicials M. A. A. corresponen a l'emperador Marc Aureli Antoni⁽²⁵⁾. A finals d'aquest segle, en 1781, el Comte de Lumiares visita la comarca, però estranyament no recull la nostra inscripció⁽²⁶⁾. Alguns anys després, altre autor que la cita és J. F. Masdeu⁽²⁷⁾. En 1832, J. A. Ceán també la recull, seguint possiblement l'obra de G. Escolano⁽²⁸⁾.

E. Hübner, en 1867, recull la inscripció en el segon volum del CIL, així com la bibliografia anterior i les diferents versions sobre la seua procedència i text, plantejant la possibilitat que es tractàs d'una menció de l'emperador Probus, hipòtesi que Th. Mommsen objecta —segons el mateix E. Hübner ens diu— al·legant que és difícil de creure en la presència d'una inscripció amb una referència a un emperador en un lloc desconegut d'Hispania com aquest⁽²⁹⁾. Un any després, en 1868, l'historiador morellà J. Segura recull les cites de P. A. Beuter i G. Escolano sobre la inscripció conservada a La Vespa⁽³⁰⁾, assenyalant que aqueixa li sembla diferent d'una altra que hi havia al seu temps en La Casa de l'Estudi de Morella:

“En nuestra *sección* geográfica (...) hemos copiado una lápida que se encontraba en un castillo destruido, en la partida de la *Vespa*, término de Morella, ahora vamos á copiar otra, que ha podido conservarse hasta nuestro días, y que parece colocada en el mismo tiempo. De la primera hacen mención Beuter y Escolano, pero es diferente, y su contenido, si bien dedicadas una y otra á *Marco Aurelio*, nos patentiza que la que vamos á copiar fue una memoria de los *Bisgargitanos* á su Emperador. Hedla aquí.

IOVI CONSERVA
TORI OB INCOLV
MITATEM M. AV
RE...ANTONINI
AV...ERE
B LISE
SI...C ARAM
POSVUIT ET DE
DICAVIT.

Esta piedra se encontraba en la pared de la antigua casa del consejo, después casa del Estudio, en donde se hallaban las aulas de latinidad, y habiéndose vendido á principios de siglo, D. Julián Piquer derribó el antiguo edeficio para levantar una casa moderna. Desapareció la piedra con dolor de algunos anticuarios, y tantas diligencias se practicaron, que al fin se encontró en un pesebre. Fue colocada en el lienzo del Sud, y quisiéramos que los herederos de la casa de Piquer la conservaran con interés⁽³¹⁾.

Així, J. Segura és l'autor que planteja per primera vegada la dualitat d'inscripcions, les quals suposa dedicades a l'emperador Marc Aureli, donant al mateix temps

una lectura molt més completa del text. Amb les seues aportacions, i les anteriors de G. Rosselló de la Torre, queda clara la història immediata de la inscripció, que degué ser traslladada des de La Vespa a Morella possiblement a finals del segle XVII o a principis del XVIII —en tot cas abans de 1716, any de la mort d'aquell— i encastada a la paret de l'antiga Casa del Consell, després Casa de l'Estudi; aquesta fou comprada a principis del segle XIX per J. Piquer, qui la va enderrocar, desapareixent per algun temps la inscripció i trobant-se de nou quan la casa havia estat reedificada, i tornant a ser encastada novament a la paret meridional d'aquesta, on actualment es conserva.

També en 1868, A. Miralles reproduceix el text citat per P. A. Beuter⁽³²⁾. Pocs anys després, en 1873, B. Mundina parla també de la inscripció, que suposa —seguint J. Segura— dedicada a l'emperador Marc Aureli, recollint a la vegada la notícia de la seua col·locació en el lloc que encara ocupa⁽³³⁾. En 1876, N. Ferrer recull aquesta inscripció en el treball en què planteja la seua hipòtesi sobre la identificació del jaciment existent a La Moleta, que ell mateix havia descobert uns mesos abans, amb l'antiga ciutat de *Biscargis*⁽³⁴⁾. Ja a principis del present segle, en 1902, F. Miralles copia textualment el comentari de B. Mundina referit a la inscripció, sense afegir-hi noves dades⁽³⁵⁾.

Alguns anys després, C. Sarthou recull la inscripció citada per G. Escolano, i també la conservada en la façana de La Casa de Piquer, reproduint el text de J. Segura i plantejant també l'existència de dues inscripcions:

“Entre las varias inscripciones grabadas en piedra halladas en distintos tiempos y lugares, se conserva una lápida en el ángulo de la casa de Piquer (Plaza del Estudio) de tiempo de los romanos. Se conserva también otra dedicada al emperador Antonino (en cuya época se fortificó esta plaza con castillos montanos) (...). En tiempo de Marco Aurelio Antonino se colocó una lápida en uno de los fuertes avanzados (partida de la Vespa) de Biscargis, que copia Escolano (...). Parece que esta piedra debe encontrarse abandonada en algunas de las masías de la Vespa. Y la otra piedra de jaspe, mal labrada, se conserva en una de las paredes de la casa propiedad de D. Manuel Piquer, plaza de Colón, cuya inscripción nos demuestra ser una memoria consagrada por los bisgargitanos á su emperador (...)”⁽³⁶⁾.

En 1937, F. Peeters recull aquesta inscripció amb la lectura del CIL en el seu treball sobre el culte de Júpiter a Hispània, plantejant la possibilitat que es tractàs d'una ara dedicada per *M. Aurelius a Iuppiter Conservator*, i que aquell fos un libert —tal vegada del mateix emperador homònim—, cosa per la qual l'epígraf podria datar-se amb posterioritat al regnat d'aquest⁽³⁷⁾. En 1955, D. Fletcher i J. Alcàcer recullen també la notícia sobre la suposada dualitat d'inscripcions, reproduint el text del CIL i el citat per C. Sarthou, adonant-se de la semblança entre les dues inscripcions i de la confusió existent sobre el lloc de la troballa de la primera⁽³⁸⁾. L'historiador local F. Ortí, en 1971, cita la inscripció conservada a La Casa de Piquer de Morella, donant la lectura de J. Segura⁽³⁹⁾. També J. Vives, el mateix any, la inclou en el seu recull epigràfic⁽⁴⁰⁾. P. P. Ripollès, en 1976, planteja per primera vegada la identitat d'ambdues inscripcions, donant una lectura pròpia del text⁽⁴¹⁾:

IOVI CONSERVA
TORI OB INCOL
M T TEM MA
ANTONI
AV RE
BN LESL
ARA
POSVIT ET D
DICAVIT.

En 1977 es publica el treball de G. Alföldy, que veurem amb deteniment més endavant⁽⁴²⁾. Aquesta nova lectura apareix arrellegada en la síntesi publicada en 1980 per J. Eixarch en commemoració del centenari del descobriment de La Moleta⁽⁴³⁾. Per últim, en aquesta relació cronològica, tenim el treball de A. M.ª Vázquez sobre el culte a Júpiter en Hispània, en què segueix literalment la interpretació que de la nostra inscripció feia F. Peeters, tot i que aquesta autora ja coneix la publicació de G. Alföldy⁽⁴⁴⁾.

A la llum de la història de la inscripció, i en base a les diferents notícies i lectures que en donen els diversos autors que l'han citada, poden plantejar-se dues qüestions fonamentals: una primera entorn de la identitat entre la inscripció avui dia conservada a Morella i la citada per historiadors i erudits des de 1538 com existent a La Vespa, i una segona sobre la procedència concreta d'aquest mateix epígraf.

Quant al problema de la possible dualitat d'inscripcions, cal ressaltar l'evident coincidència entre el text donat per P. A. Beuter i els autors que el segueixen, i el text que apareix a d'altres lectures més desenvolupades com les de J. Segura i P. P. Ripollès. La simplificació del text en la lectura de P. A. Beuter —utilitzada encara pel CIL— podria explicar-se així per una lliçó deficient, en la qual s'anotarien els caràcters més fàcilment identificables, sense tenir tampoc massa en compte la distribució en línies; així és com, per exemple, la paraula *dedicavit* quedaria reduïda a dues lletres: D. D., qued'aquesta manera passarien a ser interpretades com *d(ono) d(edit)*. Tanmateix, com ja va apuntar el mateix E. Hübner, una fórmula final *hanc aram posuit et d(ono) d(edit)* no sols fóra estranya, sinó també incorrecta, perquè al llenguatge usat en les inscripcions votives, les expressions *posuit* i *dono dedit* són pràcticament sinònimes. Pel contrari, la fórmula *posuit et dedicavit* és completament normal, i està consegüentment ben documentada; els dos predicats es refereixen a dos fets diferents: a la donació per una banda, i a la consagració per una altra. Per aquestes raons, és de suposar que la lectura de P. A. Beuter, en la fórmula final, siga del tot incorrecta. La resta del text coincideix plenament, des de la dedicatòria fins a les paraules *aram posuit*.

El fet que tants autors —E. Hübner inclòs— repetesquen la versió de P. A. Beuter, amb escasses variants i/o afegits, no pot indicar una altra cosa que pràcticament ningú d'ells arribaria a veure directament la inscripció, donat que majoritàriament es tracta d'erudits que es limitaven a copiar allò que ja havia estat publicat. Per tot això, resulta més que probable que el text citat per historiadors i erudits en una inscripció existent a La Vespa, no siga en realitat més que una lectura incompleta i incorrecta de l'epígraf que avui dia es conserva encara a Morella, tractant-se veritablement d'una sola inscripció.

Respecte al problema de l'origen de la inscripció, sabem, gràcies a les investigacions de J. Eixarch, que en 1593 "La Molatella d'en Miquel Salbre" —antic nom de La Moleta dels Frares o de Libori— passa a formar part del patrimoni de la família Maçaner d'El Forcall, propietària també de La Vespa, i que fins aqueixa data La Moleta havia estat un dels límits del Mas d'en Joan Maçaner⁽⁴⁵⁾. Aquest lligam permet establir-hi una relació de procedència —encara que siga mínima— entre la inscripció conservada a La Vespa i el jaciment arqueològic existent a La Moleta: aquella podria haver estat traslladada d'un lloc a l'altre en una data anterior a l'any 1538, quan P. A. Beuter la cita per primera vegada. D'altra banda, tenim també el fet que a La Vespa no hi ha cap jaciment arqueològic d'època romana, i menys de l'entitat suficient per a explicar la presència d'una inscripció d'aquesta mena. Aquest jaciment, situat uns 6 km. al NW de La Vespa, no pot ser un altre que La Moleta, on hi ha un conjunt arqueològic de característiques urbanes d'aquesta època.

1.2. Una nova lectura

Com ja s'ha dit, en 1977 G. Alföldy publica una nova lectura del text, tot restituint algunes parts que han desaparegut. Respectant la part principal de la seua brillant restitució, crec que poden afegir-se alguns detalls d'interès, cosa per la qual presento una lectura pròpia⁽⁴⁶⁾.

La inscripció es conserva encastada en la façana de La Casa de Piquer, a La Plaça de Colon de Morella, a uns 3'50 m. d'altura. Es tracta de la part corresponent al camp epigràfic d'una ara de pedra calcària grisenca, molt danyada al seu costat dret, les mides de la qual són: 54/40 cm. (làm. XXIX). El text està parcialment esborrat, i a la vora dreta falten algunes lletres. L'altura d'aquestes és d'uns 5 cm. La lectura del text conservat no presenta, en general, massa dificultats, i pot completar-se de la forma següent (làm. XXX):

*Iovi Conserva-
tori ob incol[fu]-
mitatem M(arci) A[u]-
reli Antonin[fi]
5 Aug(usti) P(ii) F(elicis) P(atri) P(atriciae), res[pu]-
blica Leser[en]-
sis aram
posuit et de-
dicavit.*

El text presenta diverses dades d'interès: la dedicatòria a *Iuppiter*, la menció d'un emperador i l'aparició d'una comunitat com a dedicant, són aspectes la interpretació dels quals exigeix un estudi acurat.

La inscripció està dedicada a *Iuppiter*, déu suprem de la Triada Capitolina. El seu culte en Hispània fou estudiat inicialment per F. Peeters⁽⁴⁷⁾, i tractat de nou recentment per A. M.ª Vázquez⁽⁴⁸⁾. Es tracta d'un culte bastant estès, documentat en 207 inscripcions concentrades majoritàriament a la Tarraconense (62 %) i particularment a la seua meitat occidental, amb troballes escasses a la costa mediterrània. En general és un clar exponent de romanització, però en Hispània la presència d'inscripcions dedicades a aquesta divinitat capitolina sembla més bé una forma de demostració de romanitat, la qual es manifesta majoritàriament entre els pobles que més tardanament es van integrar a l'àmbit cultural romà, fenomen que explicaria la menor abundància d'inscripcions en zones de més primerenca i intensa romanització com la Bètica.

Els adjectius més comuns que apareixen a les inscripcions dedicades a *Iuppiter* són *Optimus Maximus* (74 %); després d'aquests, l'epítet més nombrós és *Conservator*, el qual sembla que podria conferir a aquesta divinitat un cert caràcter apotropaic. Aquest darrer apel.latiu apareix quasi sempre acompanyat d'altres, normalment després d'*Optimus Maximus*⁽⁴⁹⁾.

Els dedicants d'aquestes inscripcions són majoritàriament lliberts, la meitat dels quals són d'origen grec; després segueixen les dedicatòries de caràcter públic⁽⁵⁰⁾, la majoria de les quals són militars, essent més abundoses a la Tarraconense. Quant a llur cronologia, la majoria de les que poden ser datades són dels segles II-III⁽⁵¹⁾, cosa per la qual sembla que el seu culte presenta un cert caràcter perifèric i tardà.

Segons el que hem pogut veure fins ara, la nostra inscripció presenta alguns trets bastant atípics, com són la dedicatòria a *Iuppiter* per part d'una comunitat i la utilització exclusiva de l'apel.latiu *Conservator*, que la converteixen en un cas força original, i

més si considerem la seua localització en la zona oriental de la Tarraconense, on aquest culte està escassament documentat.

La inscripció està dedicada *ob incolumitatem M(arci) Aureli Antonini Aug(usti) P(ii) Felicis P(atri) P(atriciae)*. El nom de l'emperador, al contrari del que trobem en les lectures antigues, no està esborrat, i pot completar-se amb tots els seus títols. El nom *M(arcus) Aurelius Antoninus*, amb els títols de *Pius* i *Felix* —que apareixen amb Còmmode— només el van portar Caracal·la i Heliogàbal, però el nom d'aquest darrer fou esborrat de la majoria d'inscripcions en què apareixia després de la seua caiguda⁽⁵²⁾. Aquest nom, per tant, deu correspondre a Caracal·la.

Septimius Bassianus rebé el títol de *Pius* l'any 200, i el de *Felix* el 211, l'any de la seua coronació; el de *Pater Patriae* apareix per primera vegada l'any 205, essent freqüent tot just el 211⁽⁵³⁾. La inscripció, doncs, fou feta essent Caracal·la l'únic emperador, entre l'assassinat del seu germà Geta, fet que hom data a finals de l'any 211, i la seua pròpia mort el 8 d'abril de l'any 217⁽⁵⁴⁾.

La fórmula dedicatòria *ob incolumitatem* vol dir que la inscripció fou dedicada pel fet que l'emperador isqués indemne d'una situació perillosa, cosa que es manifesta més evidentment en la invocació que es fa no simplement a *Iuppiter*, com a màxima deïtat, sinó expressament a *Iuppiter Conservator* en tant que conservador de la *incolumitas* de l'emperador. Semblant dedicatòria durant el regnat de Caracal·la troba la millor explicació en els fets que segueixen la caiguda del co-regent *Septimius Geta*, ja que Caracal·la presentà l'assassinat del seu germà com si hagués estat ell mateix la víctima, i —després d'haver-se defensat— s'hagués pogut salvar al darrer moment. L'emperador acudeix a la protecció divina (*providentia*), i justifica l'assassinat de Geta com una mesura necessària per a l'estabilitat de l'Imperi⁽⁵⁵⁾. La propaganda oficial posà especial èmfasi en la difusió d'aquesta versió dels fets. Així, a les encunyacions de l'any 212 hi ha una menció expressa de la *salus* i *securitas* de l'emperador, i en altra posterior apareix la llegenda *Iovì Conservatori*⁽⁵⁶⁾. El dia 11 d'abril del mateix any es van organitzar a Roma jocs *pro salute et incolumit[ate]* de l'emperador i sa mare (CIL VI 1063).

En províncies també es troben dedicatòries amb motiu de la *incolumitas* de l'emperador; així, els comerciants d'*Aquae Mattiacorum*, a Germania Superior, van posar l'any 212 una dedicatòria *pro perpetua incolumitate imp(eratoris)* (CIL XIII 7587); a *Britannia* trobem una placa votiva amb la dedicatòria *Deo Invicto, Soli soc(io) sacrum pro salute et incolumitate Imp(eratoris) Caes(aris) M(arci) Aureli Antonini P(ii) Felic(is) Aug(usti)* (CIL VII 1039); un flamen de la ciutat nord-africana de *Verecunda* va dedicar el mateix any una inscripció, el text de la qual comença: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Conservatori Imp(eratoris) Caes(aris) M(arci) Aureli Severi Antonini P(ii) Felic(is) Aug(usti)* (CIL VIII 4196); per últim, també el governador de *Numidia* va dedicar en *Lambaesis* una inscripció a la suposada salvació de Caracal·la: *Iovi Optimo M[aximo] Conservatori] M(arci) Aureli Severi Antonin[us] P(ii) Felic(is) Aug(usti) ---]* (CIL VIII 2619).

La presència d'aquesta inscripció, doncs, troba explicació en el context històric que acaben de veure, i fins i tot les fórmules dedicatòries que hi apareixen vénen donades per la propaganda oficial. La seua datació en el 212, consegüentement, sembla segura.

L'ara conservada a Morella fou dedicada per una comunitat que s'autotitula *res[pu]blica*, segons podem llegir a les línies 5-6. Aquest terme és abundant en inscripcions de caràcter públic, però en Hispània no ha estat objecte de cap estudi monogràfic⁽⁵⁷⁾. En 1953, A. D'Ors féu veure com a principis del segle III, a conseqüència de la política uniformista de Caracal·la, s'observa una tendència a la utilització del terme

respublica per designar les ciutats, tendència ja iniciada al llarg del segle II⁽⁵⁸⁾. Més recentment, W. Langhammer identifica *respublica* com una comunitat amb autogovern comunal, i assenjala el fet que al llarg del segle II aquest terme tendeix a substituir d'altres com *municipium* i *colonia*⁽⁵⁹⁾.

Un primer treball, però, en què es plantegen de manera general els problemes jurídics derivats de la utilització d'aquest terme a l'epigrafia llatina, fou publicat per A. Mócsy en 1962⁽⁶⁰⁾. Aquest autor ressalta el fet de la multiplicitat de significants que en època imperial assoleix aquesta expressió en el pensament jurídic quotidià en províncies, sobre el qual aprofundeix mitjançant l'estudi del llenguatge epigràfic. Des d'un primer moment es fa palesa l'existència d'un doble sentit que afecta per una banda el "municipi" i per una altra el "patrimoni municipal", accepció aquesta darrera que es concretava en el llenguatge epigràfic afegint el nom del municipi en genitiu. En el llenguatge municipal, *publicus* és l'adjectiu del patrimoni propi, municipal per tant. Aquesta duplicitat la trobem igualment a l'epigrafia llatina hispànica, en la qual el terme *respublica* es refereix també al patrimoni municipal; el llenguatge epigràfic, però, l'utilitza majoritàriament de forma personificada, tot referint-se més al municipi que al seu patrimoni, com més endavant veurem.

L'ús d'aquest terme ha estat estudiat posteriorment per J. Gascou a l'epigrafia llatina d'Àfrica⁽⁶¹⁾, qui remarca com apareix amb una excepcional freqüència en aquest territori, enfront de l'escassetat amb què apareix per exemple a la Gàl·lia Narbonense, i com resulta també especialment abundant en Hispània, tot i que amb diferències notables envers l'ús que se'n dona a l'Àfrica. L'estudi d'alguns centenars d'inscripcions permet concloure que, a l'Àfrica, la utilització del terme *respublica* comença ja a la segona meitat del segle I d. E., però resulta molt més abundant durant els segles III i IV. El seu ús afecta tota la gamma d'organitzacions comunitàries, des de confederacions de ciutats fins a *castella*, passant per colònies, municipis, *civitates*, *vici*, *pagi* i *gentes*, amb una sola condició: que la comunitat posseea béns propis —un tresor públic— i una certa autonomia financera, amb la qual cosa un dels sentits fonamentals que pren aquest terme és aleshores el de "patrimoni". Amb aquesta accepció, una *respublica* és a l'Àfrica un organisme comunitari o quasi-comunitari que està habilitat per fer despeses mitjançant un *ordo*.

Sobre aquesta qüestió, és d'interés assenyalar com Tertul·lià, escriptor cristià contemporani a Caracal·la, en la seua obra *De Anima* (XXX, 3), tot referint-se a l'Àfrica, diu: "(...) *ubique domus, ubique populis, ubique respublica, ubique vita*". J.-M. Lassère interpreta aquesta expressió en un sentit de progrés demogràfic, en el context de la conjuntura d'expansió econòmica que aleshores experimentava aquest territori⁽⁶²⁾.

Quant a Hispània, els testimonis arrellegats en el CIL II ens donen un número de 42 localitats que apareixen amb aquest qualificatiu, de les quals un mínim de 25 corresponen a municipis i colònies⁽⁶³⁾. Aquestes dades, tot i que avui dia poden ser ampliades, són significatives d'un fenomen que ja va enunciar A. Mócsy: a l'epigrafia hispànica, la identificació entre municipi i *respublica* sembla que és un fet prou general⁽⁶⁴⁾; poden fer-se, però, algunes matisacions de tipus geogràfic: a les zones de més primerenca i intensa romanització i amb major tradició urbana, com l'Est de la Península i la Bètica, aquesta correspondència sembla més general, mentre que a les zones de menor tradició urbana i major perduració de les estructures socials i d'hàbitat indígenes, com Gallaecia, hom coneix alguns casos en què aquest terme sembla no referir-se a comunitats urbanes⁽⁶⁵⁾.

Tanmateix, en Hispània, resulta més complex poder determinar l'estatut jurídic de les diverses localitats que apareixen citades amb aquest terme, donat que, a diferència de l'Àfrica, molt poques l'especifiquen a continuació del terme *respublica*, i només el podem saber quan aquest apareix indicat en altres inscripcions i/o a les fonts clàssiques⁽⁶⁶⁾. Amb tot, l'aparició a l'epigrafia hispànica de mencions d'altres nuclis de població no municipals no és molt freqüent, i sembla que en cap d'aquests casos s'utilitza ensems el terme *respublica*⁽⁶⁷⁾.

Envers la cronologia d'aquestes inscripcions, algunes presenten dedicatòries a emperadors, cosa per la qual poden datar-se amb bastant aproximació, essent possible seguir l'evolució de la freqüència d'utilització d'aquest terme⁽⁶⁸⁾. La primera menció apareix amb Trajà, i la seua aparició serà esporàdica però constant amb la dinastia dels Antonins: 1 cas amb Adrià, 2 amb Antoni Pius, 1 amb Marc Aureli i 3 amb Còmmode. El gran salt quantitatiu, però, es produeix amb el Sever: 9 amb Septimi Sever⁽⁶⁹⁾, 2 amb Caracal·la, incloent CIL II 4052, i 2 amb Sever Alexandre. Després, el seu ús es mantindrà al llarg del segle III: 2 amb Gordià, 2 amb Filip, 1 amb Deci, 1 amb Valerià, 1 amb Claudi II, 1 amb Aurelià, 1 amb Florià, 2 amb Probus i 1 amb Carus. Podem concloure, doncs, que, a la llum dels testimonis ací citats, el seu ús comença a Hispània en el trànsit del segle I al II, amb els emperadors Antonins, augmentant la freqüència de la seua utilització a les darreries d'aquest segle amb Còmmode, i sobretot, ja en el trànsit al segle III, amb la dinastia dels Severs, mantenint-se al llarg d'aquest segle fins a la Tetrarquia.

L'aparició del terme *respublica* en una inscripció datable amb seguretat l'any 212, en una localitat del rerpais muntanyenc de la costa oriental d'Hispània, tot referint-se a una comunitat organitzada en forma de municipi, segons el model més estès a la part occidental de l'Imperi, resulta, doncs, un fet normal en el context que acabem de veure.

La comunitat que apareix citada a la inscripció de Morella degué ser, abans que una altra cosa, un municipi o una colònia. Tanmateix, que fóra una colònia desconeguda fins ara és pràcticament impossible, ja que, a més que les colònies d'Hispània són ja prou conegudes, difícilment es podria comptar amb l'existència d'una colònia —almenys d'una colònia fundada per mitjà d'una *deductio*— en la comarca muntanyosa d'Els Ports. L'existència d'un municipi fins ara desconegut en aquesta zona, però, resulta perfectament possible, i més quan comptem amb un jaciment arqueològic de característiques urbanes.

Quan una comunitat s'autodenomina *respublica*, aleshores apareix a les inscripcions el seu propi nom darrere d'aquest terme, bé siga en genitiu plural del corresponent gentilici, o bé simplement com un adjectiu referit a *respublica*⁽⁷⁰⁾. A la nostra inscripció, entre el terme *respublica* i la fórmula final *aram posuit et dedicavit*, hom llegeix les lletres LESEI —aquesta darrera un simple àstil vertical— seguides d'un espai il·legible en què caben aproximadament dues lletres; després, al començament de la línia següent, hom llegeix amb dificultat les lletres —SIS. En aquestes condicions, l'única interpretació possible és que ens trobem davant d'un adjectiu referit a *respublica*, i per tant amb el nom propi de la comunitat en qüestió, pertanyent necessàriament la terminació *-sis* a un adjectiu acabat en *-ensis*. Tenint en compte la llargària de l'espai il·legible al final de la línia 6, l'adjectiu pot ser completat com LESEI[EN] / SIS. La lletra que segueix *Lese-* és insegura, i podria tractar-se de qualsevol que tinga un àstil vertical. La qüestió que se'ns planteja és, doncs, si coneixem el topònim d'alguna localitat antiga, la forma adjectivada del qual es corresponga amb el nom que apareix a la inscripció amb el terme *respublica*.

El geògraf Ptolemeu (II, 6, 63), que escriu cap a la meitat del segle II d. E., dóna una llista de localitats antigues en la regió que s'estén des de *Caesaraugusta* fins a la zona litoral compresa entre *Saguntum* i *Dertosa*. Entre aquestes localitats figura una, el nom de la qual oscil·la en els manuscrits entre les formes *Lassira* i *Lessira*⁽⁷¹⁾. L'adjectiu corresponent d'aquest topònim, si prenem la segona variant esmentada, hauria de ser *Lessirensis*. La semblança entre aquest adjectiu i el que trobem a la nostra inscripció és indubtable, i donat que la cinquena lletra d'aquest apareix incompleta, podem restituir-la com una R, amb la qual cosa l'adjectiu derivat del nom de la ciutat quedaria com *Leserfen/sis*, i el topònim original com *Lesera*. Així doncs, podem identificar aquest topònim amb el nom de la localitat citada per Ptolemeu: el seu *Lassira* / *Lessira*, transmès segons totes les apariències de forma incorrecta, deu ser en realitat *Lesera*, i a la nostra inscripció troben una *res[pu] / bliça Leserfen / sis*.

Arribem d'aquesta manera a la qüestió del topònim. Hecateu, autor grec que escriu cap a l'any 500 a. E., menciona en la banda oriental de la Península Ibèrica un riu anomenat *Lesyros*⁽⁷²⁾. La semblança entre aquest hidrònim i el topònim de la nostra ciutat és clara. Aquest riu degué estar situat al Nord d'una localitat anomenada *Hyops*, que A. Schulten identifica amb Peníscola, cosa per la qual creu que es pot identificar amb un dels rius que hi ha entre aquesta i El Riu Ebre, alhora que considera probable que es tracte del mateix topònim que apareix citat per Ptolemeu⁽⁷³⁾.

Aquesta hipotètica relació entre ambdós topònims es justificaria únicament en el fet de llur proximitat geogràfica, ja que cal recordar que la localitat de *Lassira* citada per Ptolemeu —la *Lesera* de la inscripció CIL II 4052—, localitzada segons totes les aparences a La Moleta dels Frares del Forcall, no es troba a la vora de cap riu que desguasse directament a la mar, sinó a la vora d'un afluent de L'Ebre. L'única possibilitat fóra no considerar aquesta hipotètica relació d'una manera estricta, atribuint al territori de la ciutat —en el qual podria nàixer el riu— l'origen de la denominació.

Cal considerar també un altre factor: Ptolemeu escriu més de sis-cents anys després que Hecateu, i podria donar-se el cas que ambdós topònims no tinguessen en comú més que una relació lingüística. Per últim, val a dir que alguns autors han identificat el riu *Lesyros* d'Hecateu amb El Riu Millars, cercant una hipotètica ciutat que devia haver a la seua vora —de nom "*Lesyro*"— entre les localitats pròximes⁽⁷⁴⁾.

D'altra banda, la comprovació de l'existència d'aquest mot en el lèxic ibèric, ha estat possible gràcies a la publicació per D. Fletcher d'un lot de tres ploms inscrits trobats a Yátova (La Hoya de Buñol), en un dels quals apareixen les formes *l.a.s.i.r.a.* i *l.a.s.u.[r.ja]*⁽⁷⁵⁾. Aquesta fluctuació de *i/u* indica una falta de regularitat en l'alfabet ibèric, en el qual també és freqüent el pas de *e* a *i*⁽⁷⁶⁾.

Per últim, a l'epigrafia llatina hispànica, i en el camp de l'antroponímia, trobem alguns noms amb aquesta mateixa arrel: *Lesurindataris* (Logroño)⁽⁷⁷⁾, i *Lesso* a *Saguntum*⁽⁷⁸⁾ i *Contrebia Belaisca*⁽⁷⁹⁾. M.ª L. Albertos cita diversos paral·lels europeus en aquest mateix camp: *Lessius* (Roma), *Lesurius* i *Lesuria* (Ràvena), i també en el de la hidronímia: el belga *Lessia*, l'antic ligur *Lesuros* i el *Lesura*, avui Lieser, afluent del Mosela⁽⁸⁰⁾. Donada l'extensió dels paral·lels, i també l'existència d'un radical semblant a l'antic irlandès ("*less*" = castell, residència) i en galès, podria tractar-se d'un mot d'origen indoeuropeu⁽⁸¹⁾.

II. LA XARXA VIÀRIA

II.1. Les fonts: Ptolemeu i els Itineraris

La presència de *Lesera* —segons la forma documentada epigràficament— en el

l·listat de localitats corresponents als Edetans del llibre II de la Geografia de Ptolemeu, ens duu a considerar la problemàtica existent entorn de la seua interpretació⁽⁸²⁾. La importància dels itineraris, mapes viaris i corografies en la base documental sobre la qual Ptolemeu va elaborar les seues taules, exigeix un replantejament en la metodologia aplicada fins ara als intents d'interpretació de la seua obra i, consegüentment, en la reducció de les localitats per ell citades. El mètode que s'ha d'utilitzar ha de ser més globalitzador, considerant aspectes com les característiques naturals del terreny, les vies de comunicació i d'altres elements semblants⁽⁸³⁾. Des d'una altra òptica, el reconeixement dels grans conjunts arqueològics —en molts casos sense topònim antic conegut— i llur imbricació en la xarxa viària, és també un aspecte important a l'hora d'elaborar una proposta d'interpretació de les seues dades en una regió concreta, i de plantejar hipòtesis sobre la reducció de les localitats per ell citades.

La Península Ibèrica ha estat objecte de molt pocs estudis sobre l'obra de Ptolemeu⁽⁸⁴⁾. La deformació resultant de la translació de les seues coordenades és en general prou notable, essent molt problemàtica la reducció d'una gran majoria de localitats⁽⁸⁵⁾. Entre els errors assenyalats a la banda oriental de la Península Ibèrica, destaca —a l'àmbit dels accidents geogràfics— el desplaçament del riu Ebre cap al Nord, cosa amb la qual totes les localitats ilercaones queden situades al Sud d'aquest; aquesta ha estat la causa fonamental que ha portat molts erudits a identificar aqueixes localitats amb pobles de les comarques septentrionals del País Valencià, pensant que l'única desplaçada cap al Sud era en realitat *Dertosa*, quan totes elles —*Biscargis* inclosa— degueren estar situades al Nord d'aquest riu⁽⁸⁶⁾. El fet que el riu *Pallantia* quede situat al Sud del *Turis* (Túria) no sempre ha estat considerat com un error, ja que una interpretació estricta de les dades ptolemeiques permetria la seua identificació amb algun altre riu de la costa meridional valenciana⁽⁸⁷⁾.

Quant a localitats concretes, la situació de *Dianium* prop de *Dertosa*, de *Lucentum* al Sud de *Carthago Nova* i de *Valentia* molt al SW d'*Edeta* —ja en territori contestà— poden ser considerats igualment errors. D'altra banda, quant als diferents pobles ibèrics i llurs territoris, destaca el fet de no diferenciar entre Edetans i Sedetans, la no coincidència del limit entre Edetans i Contestants amb El Riu Xúquer, així com en general la ja esmentada situació de determinades localitats en territoris de pobles als quals no pertanyen, com és el cas més evident de *Valentia* i també el de *Lesera*, que el geògraf inclou entre els Edetans quan —partint de la seua reducció a La Moleta— devia ser ilercaona⁽⁸⁸⁾.

Si ens limitem al territori que el geògraf atribueix als Edetans, del mapa resultant de l'aplicació de les seues dades (fig. 48), sembla besllumar-se una certa ordenació de les localitats que hi apareixen entorn de dos eixos quasi paral·lels que des de *Caesaraugusta* es dirigeixen cap a la costa seguint una orientació N-S i W-E. Aquests dos traçats generals deuen reflectir una esquematització de la xarxa viària de la zona, i poden relacionar-se —almenys en part— amb els itineraris de l'època que coneixem.

A l'Itinerari d'Antoní, en la zona que ens interessa, trobem una via que des de *Caesaraugusta* es dirigia en direcció SW fins a *Laminium*, municipi flaví situat en les proximitats del naixement del Riu Guadiana, i per tant amb un traçat quasi paral·lel al de la Via Augusta al Sud de *Saguntum*, tot i que molt més a l'interior⁽⁸⁹⁾. Entre ambdues no apareix en aquest itinerari cap altra via perpendicular a la costa, i per tant amb un traçat semblant al de la calçada *Tarraco-Caesaraugusta*. Aquest buit l'ompli parcialment l'Anònim de Ràvena, compilació posterior a l'Itinerari d'Antoní⁽⁹⁰⁾, que ignora la via *Caesaraugusta-Laminium* però inclou altres dues calçades que des de *Contrebia* es dirigien cap a *Precorium* i *Lintibilin*. Tots dos, però, ometen la via *Caesaraugusta-*

Saguntum, ruta natural de gran importància històrica i documentada en part arqueològicament.

Aquests itineraris —els més complets dels conservats— ofereixen, doncs, una informació molt pobra d'allò que degué ser la xarxa viària d'època romana en aquesta extensa regió. Passem, però, a estudiar amb detall l'única font viària que ens aporta alguna informació sobre els camins que comunicaven la Vall de l'Ebre i el litoral mediterrani al Sud d'aquest riu, l'Anònim de Ràvena:

1) *Iterum iuxta super scriptam Cesaraugustam ponitur civitas que dicitur Contrebia, Auci, Leonica, Gergium, Articabe, Precorium.*

2) *Iterum iuxta civitatem super scriptam Trebiam est civitas que dicitur Iologum, Lintibilin*⁽⁹¹⁾.

El primer d'aquests itineraris s'ha identificat tradicionalment, en base a la restitució de la Tàbula Peutingeriana realitzada per K. Miller, amb la via *Caesaraugusta-Saguntum*, encara que aquesta darrera ciutat no hi aparega mencionada⁽⁹²⁾. Cap de les estacions que apareixen en aquesta via figura, però, en la relació d'estacions de la via *Caesaraugusta-Laminium* recollida per l'Itinerari d'Antoni, la qual —almenys en un tram inicial— degué seguir el mateix traçat. Per a justificar l'absència de *Contrebia* en la relació d'estacions d'aquesta via, K. Miller fa arrancar aquesta del primer dels itineraris citats per l'Anònim de Ràvena, però abans d'arribar a aquesta estació. Tanmateix, la bifurcació d'ambdues vies degué produir-se després de *Contrebia*, si situem aquesta estació als peus del Cabezo de las Minas (Botorrita), on s'ha pogut localitzar l'*oppidum* ibèric de *Contrebia Belaisca*⁽⁹³⁾.

D'altra banda, únicament dues de les localitats citades en aquest primer itinerari apareixen també citades en la relació de Ptolemeu: *Auci* i *Leonica*, i justament ambdues queden incloses en el traçat oriental que es constata en aquesta. És per això que pot mantenir-se la hipòtesi segons la qual la via *Contrebia-Precorium* de l'Anònim de Ràvena deu ser en realitat una ruta més oriental que la proposada per K. Miller, i per tant independent de la via que degué haver des de *Caesaraugusta* fins a *Saguntum*. El problema que es planteja radica en el fet que les tres darreres localitats que apareixen en aquest itinerari ens són completament desconegudes, i per tant no podem saber amb seguretat cap a on es dirigia i on acabava. Sobre aquestes bases, M. Beltrán proposa que podem trobar-nos en realitat davant de dos itineraris diferents: l'un que des de *Contrebia* aniria fins a *Dertosa* passant per *Auci* i *Leonica*, i l'altre —de localització desconeguda— que uniria les estacions de *Gergium* i *Precorium*⁽⁹⁴⁾.

L'estació *Auci* ha estat tradicionalment identificada amb la localitat d'*Arsi* citada per Ptolemeu a causa del paregut fonètic d'ambdós topònims⁽⁹⁵⁾. Coneixem un magistrat municipal anomenat *Bucco* de procedència arsitana⁽⁹⁶⁾. G. Fatàs i M. A. Martín Bueno assenyalen com aquesta menció de l'*origo* de *Bucco* deu correspondre a la seca d'*Arsaos*, que s'inclou en el grup pirenàic; d'aquesta manera no hi hauria relació alguna entre la localitat citada per Ptolemeu i aquest personatge. Aquest cognom, però, apareix en el nom de diversos magistrats de la colònia *Celsa*, cosa per la qual és possible que aquest fos originari d'una zona situada a l'entorn d'aquesta colònia, en la qual el cognom *Bucco* seria abundant; aquesta interpretació estaria d'acord amb la localització de l'*Arsi* de Ptolemeu al voltant dels rius Aguasvivas o Martín, en el trajecte de la via citada per l'Anònim de Ràvena que des de *Contrebia* devia dirigir-se cap a la costa, possiblement fins a *Dertosa*⁽⁹⁷⁾.

Quant a *Precorium*, deu correspondre a *Praetorium*, topònim del qual sembla ser una corrupció⁽⁹⁸⁾. En els itineraris hispànics coneixem tres casos de localitats anome-

nades *Praesidium* i un altre cas d'altra anomenada *Praetorium*, topònims, ambdós, relacionats normalment amb establiments de tipus militar. Hi ha un *Praetorio* entre *Tarraco* i *Gerunda*, citat per tots els itineraris, en la Via Augusta.

El segon itinerari citat per l'Anònim de Ràvena arrancava també des de *Contrebia*, i, passant per l'estació de *Iologum*, arribava a *Intibili*, primera estació de la Via Augusta en el trajecte de *Dertosa* a *Saguntum*⁽⁹⁹⁾, i deu correspondre a una via secundària curiosament recollida per aquesta font. Segons la hipòtesi de M. Beltrán, aquests dos itineraris citats per l'Anònim de Ràvena —el primer només en la seua meitat inicial— degueren seguir un traçat quasi paral·lel, amb una orientació NW-SE, i des de la mateixa estació de *Contrebia* portarien a dues localitats —*Dertosa* i *Intibili*— separades 27 milles, uns 40 km. Amb un traçat molt semblant, el primer d'aquests camins presentaria un número d'estacions molt superior al segon; l'absència de *Dertosa* com a estació final del primer d'ells permet suposar que des de *Leonica* devia arrancar una altra via que es dirigia cap a *Precorium*, seguint en aquesta segona meitat una orientació diferent⁽¹⁰⁰⁾.

La coincidència entre la Geografia de Ptolemeu i l'Anònim de Ràvena quant a localitats és mínima en aquesta regió; únicament dues de les localitats citades pel geògraf apareixen en aquest itinerari: *Auci/Arsi* i *Leonica*, ambdues incloses en el seu traçat oriental. Aquest deu identificar-se, doncs, amb la primera de les dues vies citades, la qual, possiblement, uniria *Contrebia* i *Dertosa*. L'altre traçat —el més occidental— deu correspondre a la via *Caesaraugusta-Saguntum*, omesa per tots els itineraris, que degué seguir la ruta natural traçada pels rius Huerva, Jiloca i Palància; al llarg d'aquesta via caldria cercar algunes de les localitats citades pel geògraf en el seu traçat occidental, com possiblement *Beleia*, *Osicerta* i *Etobesa*. Part d'aquesta calçada devia coincidir també, com ja hem vist, amb un tram de la via *Caesaraugusta-Laminium* citada per l'Itinerari d'Antoni, però cap de les localitats citades pel geògraf apareix entre les estacions d'aquesta⁽¹⁰¹⁾. Aquest fet pot ser indicatiu de l'abandonament per part d'aquesta via de la ruta del Jiloca, pel curs del qual seguiria la via de *Saguntum*. El punt exacte de la bifurcació d'ambdues vies no està gens clar; tal vegada es donàs entre les estacions de *Sermona* i *Cara*⁽¹⁰²⁾. Les localitats citades per Ptolemeu en aquest sector podrien estar situades precisament en el llarg tram de la via que anava cap a la costa, i que s'estenia des d'aquesta cruïlla fins a la ciutat de *Saguntum*.

Enmig d'aquestes dues vies principals quedaria la segona calçada citada per l'Anònim de Ràvena, que s'estendria entre *Contrebia* i *Intibili*, amb una sola estació en el seu traçat: *Iologum*. En aquesta zona central és on trobem en Ptolemeu les localitats de *Damania* i *Lesera* (fig. 49).

Sobre aquest esquema interpretatiu de la xarxa viària principal en aquesta extensa regió, amb tres grans eixos que des de *Contrebia* enllaçarien amb la Via Augusta a l'altura de *Dertosa*, *Intibili* i *Saguntum*, anem a fer un repàs de la documentació arqueològica coneguda referida a grans conjunts arqueològics de característiques urbanes, a d'altres troballes que permeten suggerir-hi llur existència, i a vil·les que poden ser identificades amb un mínim de seguretat amb estacions citades pels itineraris.

En primer lloc, a uns 20 km. al SW de *Caesaraugusta* —poc més de 13 milles— ens trobem amb l'*oppidum* ibèric de *Contrebia Belaisca*, localitzat en El Cabezo de las Minas de Botorrita, el qual sembla que fou destruït durant la guerra civil entre els partidaris de Pompeu i Sertori, possiblement entre els anys 76-72 a. E.⁽¹⁰³⁾. Als seus peus es coneix una vil·la que podria haver seguit portant el mateix topònim, fins i tot segles després d'haver desaparegut la ciutat ibèrica, segons un fenomen de perduració lingüís-

tica àmpliament documentat en altres estacions⁽¹⁰⁴⁾; per la seua situació, aquesta estació arribaria a exercir un important paper com a nus de comunicacions, en el qual es junyiren els camins que anaven des de *Caesaraugusta* fins a la costa al Sud de L'Ebre⁽¹⁰⁵⁾.

Entre aquesta estació i *Dertosa* trobem diversos conjunts arqueològics d'interés, sempre als voltants dels afluents de L'Ebre: en el riu Aguasvivas trobem el jaciment de Nuestra Señora del Pueyo (Belchite), amb nivells altoimperials⁽¹⁰⁶⁾; en el riu Martín hi ha una notable densitat de *villae* entre Híjar i La Puebla de Híjar⁽¹⁰⁷⁾, i un altre jaciment d'aquesta època i restes d'una calçada en Albalate del Arzobispo⁽¹⁰⁸⁾; en el riu Guadalupe trobem un gran jaciment de característiques urbanes en El Palao (Alcañiz)⁽¹⁰⁹⁾, i un altre amb construccions de caràcter monumental en El Cabezo del Moro (Alcañiz)⁽¹¹⁰⁾; més endavant, en la conca del Matarranya, a Massalió —on M. Beltrán suposava que podia trobar-se *Leonica*⁽¹¹¹⁾— coneixem la vil·la de L'Olot⁽¹¹²⁾.

Quant a l'itinerari *Contrebia-Saguntum*, trobem en primer lloc l'important jaciment urbà de San Esteban (El Poyo del Cid), una ciutat amb una superfície aproximada de 10 ha. que segons F. Burillo degué ser abandonada cap a la meitat del segle I d. E.⁽¹¹³⁾. A la resta del traçat d'aquesta via no coneixem cap altre nucli urbà, però sí algunes notícies d'interés: a Cella hi ha un llarg aqüeducte, d'indubtable origen romà segons les darreres investigacions, que podria associar-se a un pròxim nucli urbà⁽¹¹⁴⁾; no molt lluny d'ací, en Albarracín, es conserva part d'una inscripció dedicada possiblement a l'emperador Claudi, la presència de la qual podria indicar l'existència d'una comunitat urbana⁽¹¹⁵⁾; per últim, més cap al SE, a Rubielos de Mora, trobem una altra inscripció en què apareix un magistrat municipal⁽¹¹⁶⁾, i també un forn de ceràmica de parets fines que pot indicar la proximitat d'un altre nucli urbà⁽¹¹⁷⁾.

Entre aquests dos grans itineraris resten dos jaciments d'indubtables característiques urbanes: La Muela (Hinojosa del Jarque), una ciutat amb una superfície major de 10 ha. que F. Burillo i M.A. Herrero han proposat d'identificar recentment amb la localitat de *Damania* citada per Ptolemeu⁽¹¹⁸⁾; i La Moleta, que per la seua situació quedaria inclosa en el segon dels itineraris citats per l'Anònim de Ràvena, com més endavant veurem.

L'ordenació dels jaciments arqueològics de característiques urbanes ja coneguts, i també dels indicis que possibiliten l'existència d'uns altres, correspon a grans trets a la xarxa viària abans descrita, amb tres grans eixos que des de *Contrebia* enllaçaven amb la Via Augusta a l'altura de *Dertosa*, *Intibili* i *Saguntum*, els dos primers dels quals apareixen recollits —almenys en part— a l'Anònim de Ràvena, i en part poden ser també identificats ja al mapa resultant de l'aplicació de les coordenades de Ptolemeu. La situació d'algun altre centre urbà fora d'aquests tres itineraris principals, com és el de La Muela, fa veure la major complexitat de la xarxa viària, així com la parcialitat dels itineraris antics que han arribat a nosaltres.

D'altra banda, cal considerar també el fet que algunes de les localitats incloses en els dos grans itineraris que es besllumen en el mapa de Ptolemeu, poden no estar situades en el traçat exacte de les vies principals; a més, el deficient estudi de les vies en aquesta regió impedeix pel moment de cartografiar els mateixos itineraris citats per les fonts, cosa que fóra de gran ajuda a l'hora d'efectuar propostes de reduccions concretes; finalment, algunes de les localitats citades pel geògraf i que estaven incloses en algun d'aquests itineraris, podien haver desaparegut ja en el temps de la redacció de les fonts en què es basa l'Anònim de Ràvena, possiblement afectades per la crisi de poblament que s'esdevé a la segona meitat del segle III, com podria haver estat el mateix cas de *Lesera*.

II.2. *Lesera i els seus voltants*

L'eix de comunicació més important entre les comarques septentrionals del País Valencià i les terres aragoneses ha estat, sens dubte, el camí que remuntava El Riu Palància. En realitat es tracta d'una ruta natural que es prolonga fins a *Bilbilis*⁽¹¹⁹⁾, a l'eixida de la qual en la costa es troba la ciutat de *Saguntum*, important nus de comunicacions on aquest camí s'uniria amb la Via Augusta.

La via *Caesaraugusta-Saguntum* ha estat estudiada únicament en alguns trams del seu llarg traçat. En terres aragoneses, a banda dels estudis sobre la via *Caesaraugusta-Laminium* —amb un tram de la qual degué coincidir— i dels problemes referits a la localització de la cruïlla d'ambdues, coneixem un tram estudiat per F. Burillo entre els rius Huerva i Jiloca⁽¹²⁰⁾, i una altra referència aïllada en Albentosa⁽¹²¹⁾. En terres valencianes, el seu traçat ha estat estudiat especialment en la part més pròxima a la ciutat de *Saguntum*⁽¹²²⁾.

Malgrat l'aparent escassetat de testimonis arqueològics que documenten l'existència d'aquest camí en època romana, a causa de la manca de treballs de prospecció, la seua importància històrica es fa palesa al llarg de l'Edat Mitjana, quan trobem abundoses referències⁽¹²³⁾, que continuaran en tots els reculls de camins posteriors⁽¹²⁴⁾.

L'altre eix de penetració cap a terres aragoneses des de les comarques septentrionals del País Valencià és la via *Contrebia-Intibili* citada per l'Anònim de Ravenna. L'estació d'*Intibili*, citada per tots els itineraris en la Via Augusta, estava situada a 27 milles al Sud de *Dertosa*, uns 39'9 km., distància que sembla acomplir-se en Traiguera⁽¹²⁵⁾.

El primer autor que va plantejar un traçat concret per a aquesta via fou A. Chabret⁽¹²⁶⁾, per a qui devia anar paral·lela a la carretera de Sant Mateu a Morella, per a seguir fins a La Moleta, travessant després El Riu Cantavella per un pont gòtic que encara es conserva i que considerava romà⁽¹²⁷⁾, i continuar per La Todolella i La Mata cap a Castellote i Alcañiz, passant, com després veurem, per La Roca Tallada⁽¹²⁸⁾. Aquest traçat és molt semblant al que es descriu quan, en 1608, es feren les primeres gestions per a obrir una carretera que des d'Alcañiz —que ja aleshores comptava amb comunicació directa amb Zaragoza— baixàs fins a Vinaròs, per tal que el Regne d'Aragó pogués tenir una eixida al mar; malgrat les pressions de Morella per a què el seu traçat fos semblant al de l'actual carretera, i passàs per aquesta localitat, es veié la conveniència de fer-la passar per Aiguaviva i El Forcall, des d'on seguiria per La Pobleta, L'Hostal de Nuella, L'Hostal de Colomer de la Vall, El Mas de n'Oró, Vallivana, L'Hostal d'Antolí, El Mas d'en Roig i Traiguera⁽¹²⁹⁾. Aquesta carretera, però, no arribaria a fer-se. Haurien de passar més de dos-cents anys per a què el vell projecte anàs endavant.

Després de la primera guerra carlina, vistes les dificultats que s'havia tingut per al trasllat de l'artilleria, el general Villalonga tornà a plantejar el vell projecte, per tal de facilitar la comunicació amb Morella i ocupar també un excedent de població laboral que podia tornar a agafar les armes. Les obres van començar l'any 1847 sota la direcció de J. Gómez Ortega, i van arribar fins a Vallivana. En 1852, l'Estat va declarar el projecte de primer ordre, costejant el tram que anava de Sant Mateu fins al límit de la província, i dirigint les obres els enginyers Mojados, Trujillo i Bellón. Acabat el tram que arribava a Morella, la carretera es va inaugurar l'any 1860. Per últim, les obres del darrer tram fins a La Pobla d'Alcolea les va dirigir l'enginyer i il·lustre antiquari L. Alloza⁽¹³⁰⁾. Els testimonis d'aquesta carretera —la primera de què es té constància en època moderna— han desaparegut en la seua major part a causa dels treballs posteriors

de millora i ampliació, quedant-ne únicament alguns trams morts en els passos d'alguns barrancs i a les proximitats de Morella.

Els vestigis de la via romana són escassos (fig. 47), ja que el seu traçat degué ser utilitzat en la seua major part per la carretera de 1860. Des de la cruïlla amb la Via Augusta, el camí de *Contrebia* degué seguir el curs de La Rambla de Cervera, passant pel Mas d'en Roig (Xert), La Venta de l'Aire (Cati) —als voltants de la qual es conserva un tram en trinxera (lâm. XXXI, 1)— i L'Ermitori de Vallivana (Morella)⁽¹³¹⁾; després pujaria pel Barranc de Vallivana, continuant tal vegada pel Barranc de Querol, per abastar la capçalera del Riu de Morella i seguir fins a L'Ermita de Santa Bàrbara; a partir d'ací es conserva un llarg tram que passa per un collet a la dreta de la carretera (lâm. XXXI, 2), i que continua fins a les proximitats de L'Hostal Nou, des d'on seguiria el curs del riu cap al Forcall pel vessant nord de La Mola de la Garumba⁽¹³²⁾, travessaria El Riu Calders per on ho feia l'antic pont gòtic del Forcall⁽¹³³⁾, enderrocat a principis de segle, seguint per la vora dreta del Riu Cantavella fins a l'altura de La Moleta.

En aquest punt es dividiria: un ramal seguiria remuntant aquest riu, mentre que un altre el travessaria⁽¹³⁴⁾, pujant cap a La Moleta pel Barranc de la Menadella; després de passar la ciutat, seguiria en direcció nord per aquest barranc fins al coll de Sant Joaquim de la Menadella, des d'on passaria a terres terolenques, baixant fins a La Roca Tallada, entre els termes de Castellote i Palanques, fent de partió entre els dos antics regnes. Aquest topònim és indicatiu de l'existència en aquest punt d'una obra d'envergadura, necessària per a possibilitar el pas de la via, i deu correspondre a algunes referències a una "via i penya del carro" que trobem en la documentació medieval⁽¹³⁵⁾. Aquest lloc, ja citat per A. Chabret⁽¹³⁶⁾, és un collet rocós que la via es veu obligada a travessar, cosa que fa mitjançant un estret corredor tallat en la roca (lâm. XXXII, 1), avui dia bastant alterat en la seua fesomia original per algunes obres d'ampliació posteriors, a l'eixida del qual cap a Aiguaviva es conserven alguns trams amb carrils⁽¹³⁷⁾ (lâm. XXXII, 2).

Queda per resoldre el problema de per on seguiria aquesta via des de La Moleta cap a l'interior: La seua continuació podria haver-se donat, abans de pujar cap a la ciutat, remuntant El Riu Cantavella cap a La Todolella i Olocau del Rei, però també podria donar-se després de passar La Roca Tallada. En el primer supòsit, aquest darrer tram formaria part d'una altra via que veurem més endavant, mentre que en el segon seria comú a ambdues vies. Amb tot, el seu traçat per terres terolenques fins a *Contrebia* ens resulta, pel moment, desconegut.

En aquest itinerari, l'Anònim de Ràvena cita una desconeguda localitat anomenada *Iologum*. M. Beltrán creu que pot identificar-se amb la seca *Ildukoite*, amb tipus del Baix Aragó, i la situa en Oliete pel paregut fonètic entre ambdòs topònims⁽¹³⁸⁾. La relació entre el topònim monetari *Ildukoite* i el viari *Iologum* no em sembla, però, inversemblant: el primer podria haver-se transformat, tal i com indica M. Beltrán, en *Illugo/Ilugo*, ja sense sufix, car el grup *Id/It* que apareix a les llengües pre-romanes hispàniques s'assimila normalment en *ll* en boca dels llatino-parlants, simplificant-se àdhuc en *l* en determinats casos, mentre que el fonema velar /k/ es sonoritza, passant a /g/. El primer d'aquests fenòmens lingüístics degué manifestar-se en alguns topònims començats pel prefix *Ild-*, l'evolució dels quals tenim documentada: *Itirta/Ilerda*, *Ilduro/Iluero*, *Ititurgi/Illiturgi*, etc., als quals podríem afegir el de *Salduie/Salluie*⁽¹³⁹⁾. L'estació de *Iologum* podria portar, doncs, un nom derivat del topònim d'un vell *oppidum* ibèric, a les proximitats del qual es localitzaria⁽¹⁴⁰⁾.

La Moleta, però, degué trobar-se en el traçat d'una altra via de la qual tenim

notícies en la documentació medieval⁽¹⁴¹⁾, que arrancaria de la via *Caesaraugusta-Saguntum* entre Sarrión i Albentosa, per a seguir per terres terolenques cap a Rubielos de Mora, on es cita un pont romà⁽¹⁴²⁾, i per Noguerauelas, Linares de Mora i Mosque-ruela, fins arribar a La Pobla de Sant Miquel (Vilafranca), ja en terres castellonenques, on enllaçaria amb altra procedent de la costa als voltants de la vil·la existent a La Llometa dels Planassos; des d'ací, en un tram comú, seguiria pel terme municipal de La Iglesuela del Cid —de nou en terres terolenques— fins a les proximitats del poble, on trobem clars vestigis al Camino de la Fuente Salla (lám. XXXIII, 1), continuant fins a l'important jaciment hispano-romà existent al Morrón del Cid; després seguiria —almenys en un primer tram— el curs de La Rambla de les Truites, sobre la que es conserven evidents vestigis a les proximitats de La Torre Benicàssim, ja cap a La Moleta⁽¹⁴³⁾ (lám. XXXIII, 2). En aquest tram coneixem una referència a un possible pont romà, car a la documentació medieval apareix citat, des de 1212, el topònim “alcantarella”⁽¹⁴⁴⁾. El trajecte des de La Moleta fins a la ciutat existent al Palao (Alcañiz) podria haver-se donat seguint El Riu Bergantes, tot i que no puga descartar-se la possibilitat que la seua continuació es donàs directament des de La Roca Tallada. Aquest tram que s'estén entre La Moleta i El Palao ha estat considerat com una part de la via *Intibili-Contrebia*, quan en realitat degué ser una via d'enllaç entre aquelles dues ciutats⁽¹⁴⁵⁾.

Sobre aquestes bases, La Moleta degué estar situada en la cruïlla de dues vies de llarg recorregut (fig. 49): una, amb un traçat transversal a la costa, apareix citada per l'Anònim de Ràvena entre les localitats de *Contrebia* i *Intibili*; l'altra, amb un traçat quasi paral·lel a la costa per l'interior, s'estendria entre les vies que unien *Contrebia-Saguntum* i *Contrebia-Dertosa*. Als extrems d'aquesta darrera trobem, al Nord, un nucli urbà al Palao (Alcañiz), i al Sud, indicis d'un municipi en la inscripció CIL II 3174 de Rubielos de Mora; resulta possible, doncs, que —com en el cas de *Lesera*— a les proximitats d'aquestes cruïlles es trobassen situades sengles ciutats. Aquestes podrien ser les dues localitats que trobem en situació més pròxima a *Lesera* a l'obra de Ptolemeu: *Leonica* al Nord, citada també per l'Anònim de Ràvena, i *Etobesa* al SW, situada tot just abans d'*Edeta* i *Lesera* en la relació de localitats que el geògraf dona.

Aquests dos llargs itineraris, que degueren constituir l'esquelet de la xarxa viària d'un ampli territori al voltant de *Lesera*, no degueren ser, però, les úniques vies existents en la zona. A. Muñoz assenyala l'existència, entre les dues vies principals que des de la costa es dirigien cap a l'interior, d'un mínim d'altres tres vies secundàries que seguirien un traçat semblant cap al NW⁽¹⁴⁶⁾. El més septentrional d'aquests camins començaria en el terme municipal d'Alcalà de Xivert, travessaria la Via Augusta per Les Coves de Vinromà i, passant per Albocàsser —on trobem el topònim “La Calçada”⁽¹⁴⁷⁾ seguiria remuntant La Rambla Carbonera fins al Coll d'Ares (fig. 47), per a baixar al Pla de la Canada⁽¹⁴⁸⁾, on trobem el topònim “La Pedrafita”⁽¹⁴⁹⁾, continuant cap a Vilafranca, on trobem alguns possibles vestigis prop de La Pobla de Sant Miquel⁽¹⁵⁰⁾ (lám. XXXIV, 1); allí s'ajuntaria amb l'altra via ja descrita procedent de Mosque-ruela, fins a La Fuente Salla, des d'on seguiria cap a Cantavieja, en direcció a la ciutat existent a La Muela (Hinojosa del Jarque), per a enllaçar possiblement, seguint el curs del Riu Pancrudo, amb la via *Contrebia-Saguntum*.

Un altre camí de penetració cap a l'interior des del Sud degué ser el que cita el geògraf musulmà al-CUdhri al segle XI, que anava des d'Onda a Morella amb un recorregut total de 49 milles⁽¹⁵¹⁾. Potser amb aquest camí puga relacionar-se la cita d'un camí de València a la carta pobla de Morella de 1250⁽¹⁵²⁾. Aquest camí devia arrancar de la Via Augusta a l'altura de La Pobla Tornesa, per a seguir el curs de La Rambla de la Viuda fins a Sant Pau d'Albocàsser, on enllaçaria amb la via que des de la costa pujava

cap a l'interior; així, aquest camí apareix citat com a Camí Reial per J. Cavanilles en 1797⁽¹⁵³⁾. La continuació fins a La Moleta podria donar-se per la via que pujava des d'*Intibili*, a la qual s'accediria a través del corredor de Catí, que d'aquesta manera enllaçaria ambdues vies. Tanmateix, en El Pla de la Canada (Ares del Maestre) podria arrancar un altre ramal que seguiria la rambla d'aquest mateix nom fins al Riu Calders, seguint el curs del qual arribaria a La Moleta⁽¹⁵⁴⁾.

En El Camí de Sant Antoni, procedent d'aquesta vega, i abans d'arribar al Riu Calders, entre l'ermita epònima i El Mas de Mestres de Baix, hi ha un llarg tram de roderes⁽¹⁵⁵⁾ (lâm. XXXIV, 2) que podria correspondre a un ramal que arrancaria de la via principal, procedent d'*Intibili*, el qual creuaria aquesta fèrtil vega per a enllaçar amb l'altra que seguiria El Riu Calders. Altre possible ramal podria travessar La Vega dels Llivis i enllaçar amb aquesta mateixa via. Aquests camins degueren tenir un paper fonamental de comunicació de les diferents *villae* existents a les zones amb més possibilitats agrícoles, i en ocasions tindrien un caràcter més local, com en els casos de les vil·les existents a La Vega de Vilafranca, El Pla de la Canada, El Pla del Mas de la Pinella, etc.

Des de La Moleta, i seguint El Riu Cantavella, una altra via pujaria cap a Mirambel i Cantavieja⁽¹⁵⁶⁾, on s'uniria amb l'altra que procedent de la costa i passant pel Morrón del Cid devia dirigir-se cap a La Muela (Hinojosa del Jarque)⁽¹⁵⁷⁾.

Finalment, la franja situada al NE de la comarca degué tenir una millor comunicació amb la zona costera a través dels rius Cérvol i Sènia, al llarg dels quals degueren existir igualment algunes vil·les.

III. CIUTATS, TERRITORIS I CONVENTS JURÍDICS

De manera molt sintetitzada, podem dir que, dels dos autors que ens proporcionen una major informació sobre la distribució de pobles i ciutats i l'administració romana en general de la banda oriental d'Hispania a l'Alt Imperi, el geògraf Ptolemeu agrupa les localitats que enumera segons llur pertinença als diferents pobles ibèrics, mentre que el naturalista Plini, després de realitzar una descripció geogràfica de la costa, en la qual situa els límits dels diferents pobles ibèrics del litoral, enumera de manera general les ciutats segons llur adscripció als distints convents jurídics.

Així, a la zona que ens interessa, Ptolemeu (II, 6, 63) distribueix les localitats que cita en dos grups, segons pertanyen al territori dels Ilercaons i dels Edetans (fig. 48), incloent per omissió en aquests darrers els Sedetans⁽¹⁵⁸⁾. Les localitats citades entre els Ilercaons són: *Biscargis*, *Theava*, *Adeba*, *Tiariulia*, *Sigarra* i *Dertosa*⁽¹⁵⁹⁾. Envers el conjunt dels Sedetans-Edetans, sobre el mapa resultant de l'aplicació de les coordenades ptolemeiques, sembla que s'hi poden distingir dos grups de localitats diferenciades geogràficament: un septentrional, constituït per *Caesaraugusta*, *Bernaba*, *Ebora*, *Beleia*, *Arsi*, *Damania*, *Osicerda* i *Leonica*, que deu correspondre als Sedetans, i un altre meridional, en què apareixen *Etobesa*, *Edeta*, *Saguntum* —ciutats edetanes, a les quals cal afegir *Valentia*, que Ptolemeu inclou entre els Contestants— i *Lesera*, que per la seua localització degué ser ilercaona.

Quant a Plini, en la seua descripció de la costa cita com a ciutats dels Edetans *Saguntum* i *Valentia* (III, 20), incloent aquest poble en el Convent Tarraconense, en el qual situa també les localitats ilerçaones de *Biscargis*⁽¹⁶⁰⁾ i *Tiariulia* (III, 23). Com a ciutats més septentrionals del Convent Cartaginense cita *Dianium* i *Saetabis* (III, 25), cosa per la qual es pot deduir que el límit entre aquest convent i el Tarraconense degué estar en El Riu Xúquer, el mateix que estableix entre els Contestans i els Edetans⁽¹⁶¹⁾. Envers

el límit entre els Ilercaons i els Edetans, Plini el situa en el riu *Udiva* (III, 21), possiblement El Riu Millars⁽¹⁶²⁾. Per últim, en el Convent Cesaraugustà cita les ciutats de *Leonica*, *Osicerta* i *Damania* (III, 24).

La tendència dominant en els criteris usats per a l'establiment de les divisions administratives romanes fou la del respecte a la integritat dels territoris dels pobles indígenes, tot i que se'n coneixen algunes excepcions⁽¹⁶³⁾. D'aquesta manera tenim que el límit meridional del Convent Tarraconense ve a coincidir —almenys en època de Plini— amb el límit meridional del territori dels Edetans. Aquest fenomen podria haver-se fet extensiu en el cas dels Ilercaons quan al seu límit occidental amb els Sedetans, el qual podria haver estat utilitzat com a límit administratiu entre els convents Cesaraugustà i Tarraconense⁽¹⁶⁴⁾. Així, els límits entre els diferents pobles ibèrics d'aquesta regió, imprecisos i fluctuants abans, podrien haver quedat fixats en gran part en el moment de ser integrats a l'administració territorial romana.

Amb la reforma general de l'administració romana a les acaballes del segle III, deguda a l'emperador Dioclecià i recollida per la *Notitia Dignitatum*, desapareixen els convents jurídics, passant Hispània a constituir una diòcesi dividida en cinc províncies⁽¹⁶⁵⁾. El límit meridional de la província Tarraconense podria haver quedat fixat sobre el Riu Millars, l'antic límit entre Edetans i Ilercaons. Més endavant, l'organització eclesiàstica provincial s'establí sobre les divisions administratives del segle IV, per mitjà de la qual es poden cercar aquestes⁽¹⁶⁶⁾.

El límit entre els convents Tarraconense i Cesaraugustà al Sud del Riu Ebre ha estat fixat de manera diferent segons els distints autors que s'han ocupat del tema. En 1791, J. Traggia situa els límits entre els convents Tarraconense i Cartaginense a l'altura de Peníscola o del Riu Millars, mentre que el Cesaraugustà partiria amb el primer a l'altura dels rius Martin o Guadalope⁽¹⁶⁷⁾. J. A. Ceán, en 1832, situa el límit entre els convents Tarraconense i Cartaginense en El Riu Ebre, incloent en aquest darrer tota la part meridional de la província de Teruel, i deixant al Cesaraugustà una zona molt restringida al voltant de Zaragoza⁽¹⁶⁸⁾. En 1868, E. Hübner inclou en el Convent Cesaraugustà les valls dels rius Guadalope i Matarranya, tancant al Sud per damunt d'Aliaga i Torremocha⁽¹⁶⁹⁾.

En 1923, tot reconeixent la falta de documentació, E. Albertini situa el límit occidental del Convent Tarraconense en una línia a l'Oest de Tortosa i Segorbe, incloent la part meridional de la província de Teruel en el Convent Cesaraugustà⁽¹⁷⁰⁾. Ja en 1973, N. Dupré recull de nou el plantejament segons el qual el Convent Tarraconense arribaria només fins a L'Ebre, deixant tot el territori sedetano-edetà dins el Convent Cesaraugustà, que d'aquesta manera arribaria fins a la mar⁽¹⁷¹⁾. Per últim, en 1981, L. Sancho proposa situar el límit entre els convents Cesaraugustà i Tarraconense per El Riu Matarranya, fent frontera per El Maestrazgo terolenc amb el Convent Cartaginense, de manera que els rius Alfambra i Guadalaviar restarien en el Convent Cesaraugustà⁽¹⁷²⁾.

Els límits entre els convents devien seguir normalment una línia traçada pels límits dels territoris de les ciutats colindants⁽¹⁷³⁾. El territori d'una ciutat, fóra municipi o colònia, era una àrea circumdant d'extensió variable que voltava el nucli urbà, sobre la qual els magistrats municipals tenien competència jurídica i administrativa⁽¹⁷⁴⁾. La seua delimitació —a excepció d'alguns casos excepcionals— resulta difícil de precisar pel fet que normalment no es conserven els cibus terminals, és a dir, les fites de partió amb els territoris de les ciutats veïnes. És per això que cal recórrer a uns altres tipus de criteris, bàsicament de caràcter geogràfic i epigràfic, per tal de poder concretar més

sobre llur extensió, sobre la qual, d'altra banda, podem tenir una idea aproximada en base a la localització dels municipis més pròxims.

Els fets geogràfics tingueren una gran importància a l'hora de delimitar les fronteres d'un territori. Així, un riu o una cadena de muntanyes pogueren servir per a aquesta funció⁽¹⁷⁵⁾. També poden ser utilitzats per a restituir els límits d'un territori municipal els indicis d'una xarxa cadastral, sobretot en el cas de les colònies, tot i que aquest tipus de repartiment de terres s'estengué també a zones en què no va arribar a haver-hi un veritable establiment de *veterani*⁽¹⁷⁶⁾. Amb tot, els criteris epigràfics són els que millor resultat donen a l'hora d'intentar una delimitació. Els indicadors més segurs són aquelles inscripcions que contenen referències als magistrats municipals, les quals donen a entendre que el lloc o àrea en què han estat trobades pertanyen al territori d'una determinada ciutat, la qual, en ocasions, també hi apareix citada⁽¹⁷⁷⁾. Sempre cal, però, complementar uns criteris amb els altres, per tal d'evitar restitucions excessivament subjectives.

Els límits occidentals del sector meridional del Convent Tarraconense degueren estar fixats pels límits respectius dels territoris de *Valentia* i *Edeta*, ciutats que no han estat objecte d'estudis sobre aquest aspecte, sense excloure la possibilitat de l'existència d'alguna altra ciutat d'aquest mateix convent situada al W-SW d'aquesta darrera⁽¹⁷⁸⁾. Pel que fa a *Saguntum*, els límits del seu territori municipal han estat fixats amb aproximació per F. Beltrán seguint criteris fonamentalment epigràfics i també geogràfics⁽¹⁷⁹⁾. Segons aquest autor, el territori de *Saguntum* degué estar constret al Sud pel de *Valentia* i a l'Oest pel d'*Edeta*, cercant la seua àrea d'expansió al NW per la vall del Riu Palància, per on arribaria almenys fins a Segorbe, i sobretot al Nord, per on arribaria almenys fins al Riu Millars.

L'existència en la zona de Jérica d'un important nucli epigràfic que presenta alguns trets característics assimilables a l'epigrafia d'*Edeta*, així com el fet que cap de les inscripcions que s'hi conserven continga una referència a magistrats municipals, i que tampoc es conega cap jaciment arqueològic amb entitat suficient com per a poder ser considerat una ciutat, fan pensar que aquesta zona pogué haver estat inclosa en el territori d'*Edeta*⁽¹⁸⁰⁾. D'altra banda, el fet que El Riu Millars siga probablement el límit citat per Plini entre els Edetans i els Ilercaons, és també una raó de pes per a considerar que aquest important accident geogràfic pogué haver estat utilitzat com a límit septentrional del territori municipal saguntí. Tanmateix, hi ha una sèrie de factors que permeten al meu judici reconsiderar aquesta hipòtesi i plantejar una major extensió d'aquest límit cap al Nord, com veurem més endavant⁽¹⁸¹⁾.

Més al Nord, la colònia *Dertosa* no ha estat objecte de cap estudi monogràfic recent⁽¹⁸²⁾. G. Alföldy i F. Beltrán convenen en establir el límit meridional de la seua *pertica* en El Riu Sénia, accident geogràfic situat a uns 26 km. en línia recta d'aquesta ciutat⁽¹⁸³⁾. Amb tot, aquesta fixació no es recolza en cap raó objectiva, i retalla bastant el seu territori per la seua banda meridional. Com en el cas de *Saguntum*, el territori de *Dertosa* podria haver estat constret pels d'altres ciutats properes situades més al Nord, potser *Biscargis* i *Tiariula*, cosa que condicionaria la seua major extensió cap al Sud; la inseguretats sobre la localització d'aquestes ciutats, però, impossibilita confirmar aquesta hipòtesi⁽¹⁸⁴⁾.

L'absència d'altres ciutats entre *Saguntum* i *Dertosa* sempre ha suposat un element de distorsió a l'hora de fer consideracions generals sobre la distribució dels nuclis urbans a la façana mediterrània de la província Tarraconense. En efecte, situant el límit meridional de la *pertica* de *Dertosa* en El Riu Sénia, queda en tot l'extrem meridional del Convent Tarraconense, fins al seu límit en El Riu Xúquer, una

àrea d'uns 180 km. de llargària per uns 80 km. d'amplària en què tres nuclis municipals (*Edeta*, *Valentia* i *Saguntum*) es concentren en el terç meridional, mentre que en els altre dos terços septentrionals no es coneixia fins ara cap ciutat. D'altra banda, la distància mitja entre els onze municipis coneguts de la façana mediterrània peninsular entre *Tarraco* i *Carthago Nova* —tot incloent *Lesera*— és d'uns 35 km., i aquesta distància es veu considerablement augmentada precisament pel fet que entre *Saguntum* i *Dertosa* només s'hi situa un municipi⁽¹⁸⁵⁾.

Entre els rius Sénia i Millars resta una extensa àrea d'uns 80 km. de llargària que fins ara no havia esta atribuïda al territori de cap ciutat. La localització de *Lesera* en el rerapaís d'aquesta zona costanera afegeix noves dades al problema. G. Alföldy situa el límit septentrional del territori municipal saguntí al Nord del Millars, cap a La Serralada de les Palmes, accident geogràfic que talla per aquesta banda la planúria litoral, i atribueix la franja restant, d'uns 65 km. de llargària, al territori municipal de *Lesera*⁽¹⁸⁶⁾. Amb tot, aquesta atribució em sembla excessiva; resulta, si més no, difícil d'entendre que una petita ciutat situada en el cor d'una comarca muntanyenca com Els Ports, abraçàs en el seu territori municipal tota la franja litoral compresa entre els hipotètics límits dels territoris d'aqueixes dues ciutats costaneres. Com ja assenyala F. Beltrán, resultaria contradictori que tres importants ciutats com *Saguntum*, *Edeta* i *Valentia* es reparteixen només un terç de l'àrea situada entre els rius Xúquer i Sénia, mentre que una petita ciutat —quasi desconeguda per les fonts— abraça els dos terços restants d'aqueixa zona, i a més amb el seu centre municipal situat en el rerapaís muntanyenc, i no en la zona costanera més rica i millor comunicada del Baix Maestrat⁽¹⁸⁷⁾.

Tanmateix, els estudis arqueològics de la zona només ens permeten parlar d'un poblament rural dispers, amb una notable absència de centre urbans. És per això que cal cercar una altra solució al problema de la distribució de territoris municipals en aquesta zona. La prolongació del territori saguntí cap al Nord, almenys fins a La Serralada de les Palmes, tal i com proposa G. Alföldy, compta amb diversos arguments. D'una banda, l'existència d'evidents indicis cadastrals que es perllonguen al Nord del Riu Millars, amb un únic eix per a tot el sistema de centuriacions existent a La Plana, estableix un lligam entre l'extrem septentrional i la resta d'aquesta planúria⁽¹⁸⁸⁾. D'altra, a L'Alcora i a Onda tenim sengles mencions epigràfiques de magistrats municipals que F. Beltrán no considera prudent incloure en el territori municipal saguntí⁽¹⁸⁹⁾. Nogensmenys, l'absència d'altres nuclis urbans en una àmplia àrea al voltant d'aquestes poblacions als quals poder atribuir aquests magistrats, i la relativa proximitat de *Saguntum*, són raons aparentment suficients per a pensar que aquests degueren ser efectivament magistrats saguntins, tal i com proposa G. Alföldy⁽¹⁹⁰⁾. Cal afegir, a més els arguments geogràfics: La Plana és una unitat geomorfològica de gran importància agrícola, i en època romana degué ser —amb La Vall del Palància— la base econòmica de la pròxima ciutat de *Saguntum*⁽¹⁹¹⁾.

El territori saguntí, per tant, degué estendre's cap al Nord almenys fins als límits proposats per G. Alföldy, però ens resta encara la franja septentrional que arriba fins al Riu Sénia. Per a la seua atribució a un o més territoris municipals no tenim realment cap suport documental, i aquest segueix essent el veritable problema. Amb això i tot, crec que no podem descartar la possibilitat que la franja litoral i prelitoral de les comarques septentrionals del País Valencià, estigués repartida —en absència d'altres nuclis urbans— entre els territoris municipals de *Saguntum* i *Dertosa*⁽¹⁹²⁾.

Quant al Convent Cesaraugustà, a banda de la colònia epònima, únicament tres de les localitats citades per Ptolemeu entre els (S)edetans, precisament les tres més meri-

dionals, apareixen també a la relació de pobles que segons Plini estaven inclosos en aquest convent, i de totes tres ignorem llur situació.

Damania era, en temps de Plini, una ciutat estependiària, i la seua pertinença al Convent Cesaraugustà queda palesa —a banda de la notícia que ens proporciona aquest autor— a través de l'epigrafia⁽¹⁹³⁾. Degué ser amb posterioritat un municipi, ja que un flamen de la Hispània Citerior exercí en aquesta ciutat —una *respublica*— magistratures regulars, i els *flamines* de rang provincial procedien, pràcticament sense excepció, de comunitats que tenien l'estatut de ciutat⁽¹⁹⁴⁾. L'aparició d'alguns damanitans en localitats pròximes a la costa sembla apuntar cap a una certa proximitat d'aquesta ciutat al Convent Tarraconense⁽¹⁹⁵⁾. Sembla que pot identificar-se amb la seca *Tamaniu*, les encunyacions de la qual corresponen a asos de l'estil de *Sekaisa*⁽¹⁹⁶⁾. A. Beltrán va proposar la seua localització en Domeño (Navarra), per la dispersió del seu numari i l'homofonia dels topònims⁽¹⁹⁷⁾. Aquesta dispersió mostra la seua inclusió en la vall de l'Ebre, però amb una important projecció cap al litoral mediterrani⁽¹⁹⁸⁾. La terminació en *-u* del topònim monetar fa pensar en una connexió amb les seques celtibèriques⁽¹⁹⁹⁾, però aquesta possible relació no implica una situació en la Celtibèria oriental, cosa que estaria en contradicció amb les notícies proporcionades per les fonts. Cal pensar, doncs, que es tracta en realitat de contactes semblants als que podem trobar a nivell lingüístic en altres topònims situats més cap a la costa⁽²⁰⁰⁾. La seua reducció a La Muela (Hinojosa del Jarque), recentment proposada per F. Burillo i M. A. Herrero, concordaria amb aquests plantejaments⁽²⁰¹⁾.

Leonica fou ciutat de dret llatí⁽²⁰²⁾, i —com *Biscargis* entre els ilercaons— no encunyà moneda. No tenim mencions epigràfiques, i l'única referència seua apareix, com ja hem vist, a l'Anònim de Ravenna. Coneixem un ciutadà d'origen leonicense que apareix en una inscripció de *Lasinum* (Itàlia)⁽²⁰³⁾. J. Ceán situava aquesta localitat en Alcañiz⁽²⁰⁴⁾. M. Beltrán, seguint opinions anteriors, ha proposat la seua reducció a Massalió, topònim que conservaria l'antic nom evolucionat a partir de "Massa Leonica" (L'Hostal de Leònica)⁽²⁰⁵⁾.

Quant a *Osicerda*, fou municipi de dret llatí, possiblement des d'època de Tiberi⁽²⁰⁶⁾. Les seues encunyacions presenten dues fases: una bilingüe, amb el topònim *Usekerte*, que copia el tipus de denari de J. César de 49/48 a. E., i una altra ja llatina, amb asos i semisos de tipologia sedetana, des de Tiberi, com *Mun(icipium) Osicerda*⁽²⁰⁷⁾. A. Beltrán aproxima la seua situació al Baix Aragó⁽²⁰⁸⁾. J. Untermann creu que deu localitzar-se al Sud del curs del Baix Ebre⁽²⁰⁹⁾. L'opinió més tradicional la redueix a Osera, per una certa homofonia entre ambdós topònims⁽²¹⁰⁾.

Aquestes tres ciutats es poden incloure amb seguretat en el Convent Cesaraugustà, i degueren ser, per tant sedetanes. L'localització en la meitat meridional d'aquesta regió —possiblement en terres terolenques— sembla bastant segura⁽²¹¹⁾. Algunes d'elles, consegüentment, degueren ser —com el mateix Ptolemeu indica— veïnes de *Lesera*.

Passem a veure ara allò que ens aporta l'onomàstica, tot i que l'escàs nombre d'inscripcions conegudes en aquesta zona limita la utilitat dels criteris epigràfics per a establir l'extensió dels territoris de les diferents ciutats. A les quatre inscripcions funeràries conegudes fins al moment de La Moleta trobem 6 personatges amb tres gentilicis: *Baebius*, *Papiria* i *Iulius*⁽²¹²⁾; en cap d'aquestes inscripcions, però, no apareix una menció de càrrecs municipals.

A l'altre nucli d'importància en aquesta zona, El Morrón del Cid (La Iglesuela del Cid), trobem cinc inscripcions funeràries amb un total de 9 personatges que pre-

senten els següents gentilicis: *Aelius*, *Caecilius*, *Domitius* i *Valeria*. El primer nom és poc freqüent a *Saguntum* i *Dertosa*; *Caecilius* és bastant abundant en la primera d'aquestes dues ciutats, mentre que a la segona és escàs; *Domitius* és poc freqüent a *Saguntum* i inexistent a *Dertosa*; *Valerius*, per últim, és abundant en ambdues ciutats. En cap d'aquestes inscripcions no apareix menció alguna de càrrecs municipals⁽²¹³⁾.

Quant a la resta d'aquest territori, començant pel Nord, a Alcañiz trobem dues inscripcions funeràries, en les quals apareix el gentilici *Porcius*⁽²¹⁴⁾, de presència testimonial a *Saguntum*, però abundant a *Dertosa*. Cap a l'Oest, a La Muela (Hinojosa del Jarque), coneixem dues inscripcions funeràries⁽²¹⁵⁾, en les quals apareixen els gentilicis *Valerius* i *Sempronius*, el darrer dels quals —tot i que no és molt abundant— està igualment present a la meitat meridional del Convent Tarraconense. Cap a l'Est, l'epígraf més pròxim, també de caràcter funerari, apareix al Mas de Boix (Albocàsser)⁽²¹⁶⁾, en què figuren els gentilicis *Aemilius* i *Caecilia*, el primer dels quals és freqüent a *Saguntum* però està absent a *Dertosa*. L'epígraf d'Alcalá de Xivert, en el qual G. Alföldy vol restituir la indicació de l'*origo* leserense d'un dels personatges que hi apareixen, no pot ser considerat com una prova de l'extensió del territori d'aquesta ciutat fins a la zona litoral⁽²¹⁷⁾. Cap al Sud, al Puertomingalvo trobem dues inscripcions funeràries amb els gentilicis *Sempronius* i *Sulpicia*, el darrer dels quals apareix esporàdicament a *Saguntum*; en una d'aquestes inscripcions apareix una *domo Edeba* com a lloc de procedència de la difunta a què estava dedicada; G. Fatás relaciona aquest topònim amb el d'*Adeba*, localitat citada per Ptolemeu entre els ilercaons, però en qualsevol cas la indicació de l'*origo* no ajuda la seua localització ni implica la identificació del lloc on s'ha trobat la inscripció amb ella⁽²¹⁸⁾.

Tenim, per últim l'epígraf de major interès d'aquesta zona, trobat a Rubielos de Mora, el qual fa referència a un personatge anomenat *C. Marius Marianus*, que fou edil, flamen i duunvir⁽²¹⁹⁾. G. Alföldy la data entre les acaballes del segle I i principis del II. El *cursum* d'aquest magistrat és semblant al d'un altre magistrat saguntí que apareix en una inscripció d'Almenara, tot i que a *Saguntum* l'ordenació normal és edil-duunvir-flamen. En qualsevol cas, aquest paral·lelisme no té perquè suposar un lligam entre la inscripció de Rubielos de Mora i el municipi saguntí, com ja assenyala F. Beltrán⁽²²⁰⁾.

Ségons H. Galsterer, aquest magistrat degué exercir la seua funció en una ciutat fins ara desconeguda i situada en la zona d'Albarracín⁽²²¹⁾, però aquesta hipòtesi es basa únicament en el fet que al CIL aquesta inscripció apareix amb les d'aquesta localitat, com ja assenyala G. Alföldy, i també en la coincidència onomàstica entre la dedicant de l'epígraf en què apareix el magistrat, *Valeria C. f. Severa*, i una altra dona que apareix en una altra inscripció de Calomarde, prop d'Albarracín⁽²²²⁾; el marit d'aquesta, però, duu un altre gentilici, cosa per la qual no resulta probable que es tracte de la mateixa persona, sinó més bé d'un gentilici i un cognom habituals en aqueixa zona; a més, Rubielos de Mora està situat uns 70 km. en línia recta d'Albarracín, cosa per la qual resulta excessivament forçat relacionar ambdues localitats.

Després de rebutjar la relació d'aquesta inscripció amb Albarracín, i sobre la base de l'aparent inexistència d'un nucli urbà en la zona de Rubielos de Mora, G. Alföldy planteja la possibilitat que aquest magistrat hagués desenvolupat la seua carrera municipal en *Lesera*, adduint la seua proximitat geogràfica; aquesta, però, és certament molt relativa, ja que ambdues localitats es troben a més de 60 km. de distància l'una de l'altra. És per això que resulta difícil d'admetre la pertinença d'aquest magistrat a *Lesera*. La ciutat en què va exercir la màxima responsabilitat municipal degué ser una altra, i la seua situació no pot ser molt llunyana del lloc on es va trobar la inscripció. Cal pensar, doncs, en l'existència d'un altre nucli municipal al SW de *Lesera*,

possiblement situat en la zona de L'Alt Millars.

L'epigrafia d'aquesta zona no ens aporta massa dades d'interès. A Montán, uns 20 km. al SE de Rubielos de Mora, tenim una altra inscripció en què també apareix el gentilici *Marius*⁽²²³⁾. A Bejis, a La Vall del Palància, trobem dos personatges amb el mateix gentilici⁽²²⁴⁾. A Villanueva de Viver tenim una inscripció funerària d'un legionari⁽²²⁵⁾. A Pina de Montalgrao hem trobat recentment una altra inscripció funerària en què apareix també el gentilici *Maria*⁽²²⁶⁾. A Manzanera trobem una inscripció de caràcter votiu dedicada a Hèrcules⁽²²⁷⁾. Finalment, a La Puebla de Valverde hi ha una altra inscripció funerària sense altre interès⁽²²⁸⁾. Si més no, aquesta reduïda mostra epigràfica permet constatar l'abundància del gentilici *Marius* en la zona compresa entre el SE de la província de Teruel i les comarques valencianes de L'Alt Palància i L'Alt Millars.

Com ja hem vist, Ptolemeu situa cap a l'Oest de *Lesera* una localitat anomenada *Etobesa*. Deu tractar-se del mateix topònim que trobem en la seca *Otobesken*, el monetari de la qual és molt pròxim al d'*Orosis*⁽²²⁹⁾. A. Beltrán la localitza en El Baix Aragó, potser a Mequinensa⁽²³⁰⁾, mentre que J. Untermann assenyala com aquesta seca no sembla relacionada amb les de *Tamaniu* i *Usukerte*, localitzant-la igualment en el curs inferior de L'Ebre⁽²³¹⁾. La seua diferenciació de la localitat citada per Cèsar, amb la qual fou identificada per J. Vallejo⁽²³²⁾, sembla avui reconeguda⁽²³³⁾. D'altra banda, hi ha otobesans en diferents inscripcions trobades en llocs pròxims a la costa, entre les quals en destaca una d'*Edeta* (CIL II 3794); en aquesta inscripció trobem un *Seranus Tannegiscerris filius*), nom en què trobem dos interessants elements antroponímics: *-iscer*, que segons J. Untermann apareix únicament a l'àrea ibèrica⁽²³⁴⁾; i *tanne(g)-*, que M.ª L. Albertos no considera ibèric⁽²³⁵⁾, però que presenta paral·lels en antropònims de la mateixa *Edeta*⁽²³⁶⁾ i de Borriol⁽²³⁷⁾, ambdós en territori edetà. Aquesta coincidència onomàstica permet plantejar la localització d'*Etobesa* en una àrea no excessivament llunyana a la costa. Una adscripció edetana d'aquesta localitat, per tant, no resulta inversemblant⁽²³⁸⁾.

El territori de *Lesera* degué estar voltat pels territoris d'altres ciutats veïnes. La localització d'aquestes és en part possible per la presència d'importants conjunts arqueològics corresponents a nuclis urbans en una àmplia àrea al seu voltant, mentre que la seua identificació és també en part possible mitjançant les fonts. Així, al Nord trobem El Palao (Alcañiz), jaciment amb el qual pot identificar-se la ciutat de *Leonica*, en base a la seua localització immediata a *Lesera* en Ptolemeu, i a la seua aparició a l'itinerari de l'Anònim de Ravenna. A l'Oest trobem el jaciment de La Muela (Hinojosa del Jarque), que F. Burillo i M. A. Herrero proposen identificar amb *Damania*, reducció que crec possible. Per últim, al SW, a Rubielos de Mora, trobem una inscripció d'un magistrat municipal que acomplí la seua carrera en una ciutat d'emplaçament desconegut, però possiblement situada en aqueixa zona, que segons la interpretació feta podria tractar-se de l'*Etobesa* de Ptolemeu. El territori municipal de *Lesera*, per tant, degué afrontar amb el de *Leonica* al Nord, possiblement amb el *Damania* a l'Oest, amb el d'*Etobesa* al SW i amb el de *Dertosa* a l'Est.

Aquesta delimitació aproximada, en el context del mosaic de territoris municipals d'aquesta regió, sembla molt més ajustada a les característiques geogràfiques de la zona en què s'hi troba enclavada la nostra ciutat i també a les del mateix nucli urbà. El territori de *Lesera*, ciutat enclavada com ja hem vist prop d'un important nus de comunicacions, cal delimitar-lo consegüentment en una àrea en què aquesta petita ciutat pogués exercir un cert paper aglutinador: la comarca dels Ports com a zona central i altres àrees confrontants com la franja oriental de la província de Teruel, l'extrem septentrional de la comarca de L'Alt Maestrat i la banda meridional de les con-

ques dels rius Guadalope i Matarranya⁽²³⁹⁾. En base a la localització d'alguns nuclis urbans veïns, crec que resulta possible proposar algunes referències geogràfiques d'interés que poden servir per a una delimitació aproximada d'aquest territori: cap al Nord, a meitat camí entre La Moleta i El Palao, està el punt on El Riu Bergantes desguassa al Guadalope; cap a l'Oest, la partió entre ambdós territoris no degué estar més enllà de la zona de Villarluego; cap a l'Est, el corredor de Catí delimita el domini tabular característic de la comarca dels Ports⁽²⁴⁰⁾; i cap al Sud, la proximitat del jaciment existent en El Morrón del Cid permet establir-hi una relació entre ambdós centres de població⁽²⁴¹⁾. Aquestes referències donen un radi que oscil·la entre 25-35 Km. per al seu territori, amb una superfície ajustada a les característiques del nucli urbà.

La relativa proximitat de La Moleta a la mar, uns 62 Km. en línia recta, permet al meu judici incloure-la sense massa problemes en el Convent Tarraconense. En efecte, donant al seu territori un radi d'uns 25 Km. per la banda oriental, fins al corredor de Catí, ens resta una franja d'uns 37 Km. d'ample, una zona massa estreta com per a pensar que aquest convent reduiria tant l'amplària del seu extrem meridional en aquest punt si no inclogués *Lesera*. El cas del municipi que degué existir en la zona de Rubielos de Mora, *Etobesa* segons la meua hipòtesi, és bastant semblant, i la seua adscripció al Convent Tarraconense, com a possible ciutat edetana, és bastant segura. Aquestes ciutats, ignorades per Plini en la seua descripció de la costa del Convent Tarraconense, no apareixen tampoc en la relació de pobles *celeberrimi* que acudeixen a dirimir els seus pleits a *Tarraco*, possiblement per no tenir la categoria jurídica de ciutat autònoma dels grups de ciutats que el naturalista sí inclou, com més endavant veurem. Tanmateix, la seua adscripció al Convent Tarraconense —crec que segura en el cas de *Lesera* i molt possible en el d'*Etobesa*— resulta decisiva a l'hora de plantejar un traçat concret per al límit entre aquest convent i el Cesaraugustà, particularment fluctuant en aquesta zona segons els diferents autors.

Com ja hem vist, la pertinença de *Leonica*, *Damania* i *Osicerda* al Convent Cesaraugustà està documentada segons les notícies de Plini. Sobre la base que aquestes són les més orientals i meridionals de les ciutats sedetanes, els límits de llurs territoris amb els de les ciutats ilercaones i edetanes afrontants (*Dertosa*, *Lesera* i *Etobesa*) degué constituir el límit entre ambdós convents (fig. 50). Així, aquest límit degué seguir la línia del Riu Matarranya, com a límit entre els territoris de *Leonica* i possiblement *Dertosa*, per a passar després al límit entre els territoris de *Leonica* i *Lesera*, amb un traçat hipotètic cap a la meitat de la distància que hi ha entre ambdues ciutats, i seguir pel Riu Guadalope fins al límit entre *Lesera* i la ciutat existent a La Muela (Hinojosa del Jarque) —*Damania* segons la reducció ja vista—, amb un traçat hipotètic pel punt on s'acompleix la meitat de la distància que hi ha entre ambdues localitats; després continuaria pel límit N-NW del territori de la ciutat que degué haver a la zona de Rubielos de Mora, *Etobesa* segons aquesta interpretació, la qual afrontaria probablement amb el de *Damania* al Nord i amb el d'*Osicerda* al NW.

Amb aquest plantejament, la diferència amb altres autors quant al traçat dels límits entre convents, com és ara els darrerament proposats per L. Sancho, és realment mínima, donant-se únicament un cert desplaçament cap a l'interior, sobretot a la zona meridional. Aquests mateixos límits podrien haver estat els de l'antiga Sedetània, que haurien quedat fixats en passar a formar part de l'administració territorial romana⁽²⁴²⁾.

Queda el problema de quan assoliria *Lesera* l'estatut jurídic de municipi. De les 13 localitats citades per Ptolemeu entre els Sedetans—Edetans, tot incloent *Valentia*, a més d'aquesta, *Cesaraugusta*, *Leonica*, *Osicerda*, *Saguntum* i *Edeta* tingueren amb seguretat estatus jurídic de municipi; també *Damania*, després d'haver estat una ciutat

estipendiària, i *Lesera*, segons la interpretació feta de la menció que apareix en la inscripció CIL II 4052, degueren arribar a tenir-lo. Açò ens dóna un total de 8 municipis sobre el total de 13 localitats citades pel geògraf. L'absència de les 5 localitats restants de l'obra de Plini —a les quals cal afegir *Lesera*, que tampoc cita el naturalista— pot estar justificada, ja que aquest, en parlar de la Hispània Citerior (III, 18), especifica que en aquesta província, d'un total de 472 comunitats, hi ha 179 *oppida*⁽²⁴³⁾ —ciutats autònomes de les quals especifica l'estatus jurídic— i 293 *civitates contributas*, és a dir, subordinades a d'altres.

En els casos dels convents que ens interessien, Plini (III, 23) cita un total de 42 *populi* en el Convent Tarraconense, dels quals especifica a continuació l'estatus jurídic d'11, als quals podem afegir els altres 7 que ja abans (III, 20-23) havia citat, tot incloent *Emporiae*, cosa amb la qual tenim un total de 24 *populi* dels quals no l'especifica; en el Convent Cesaraugustà (III, 24) cita un total de 55 *populi*, dels quals especifica l'estatus jurídic d'un total de 30, per la qual cosa en resten 25 dels quals no l'especifica. Bona part d'aquests 49 *populi* d'ambdós convents dels quals Plini no especifica l'estatus jurídic degueren estar inclosos entre la xifra total de 293 *civitates contributas* que ja havia donat al principi.

El nombre de *civitates contributas* degué ser, doncs, bastant elevat en aquests convents, almenys fins a l'aplicació de l'edicte de llatinitat de Vespasià. A les fonts literàries i epigràfiques trobem diversos casos d'aquest tipus de comunitats no-autònomes. Així, a la Bètica trobem el cas de *Curiga*, citada per Plini (III, 14)⁽²⁴⁴⁾, i el d'*Ipsca*, que apareix en una inscripció ja vista⁽²⁴⁵⁾. Al Convent Cesaraugustà tenim el més conegut de *Calagurris Fibularia*, de la qual César (I, LX) diu que era *contributa* d'*Osca*⁽²⁴⁶⁾. Al Convent Cartaginense trobem el cas d'*Icosi*, de la qual Plini (III, 20) ens diu que estava adscrita a la colònia *Illici*⁽²⁴⁷⁾. Al Convent Emeritense tenim els casos de *Castra Servilia* i *Castra Caecilia*, citats per Plini, que estaven adscrites a la colònia *Norba Caesarina*⁽²⁴⁸⁾.

Contribuere era l'acció d'unir una circumscripció territorial a una altra, llevant-li la seua autonomia administrativa⁽²⁴⁹⁾. Aquesta adscripció podia limitar-se al seu territori, a les seues institucions o als seus títols; era, per tant, variable, de la mateixa manera que ho eren les causes i l'estatus previ de la comunitat en qüestió⁽²⁵⁰⁾. La comunitat així configurada assumia les funcions administratives i jurisdiccionals de les comunitats integrades, cosa per la qual sembla que es donava paritat de drets entre els ciutadans de les comunitats adscrites i els de la comunitat regent.

Aquesta pogué ser la situació d'almenys algunes de les localitats citades per Ptolemeu en aquesta regió que no vénen recollides per Plini: *Bernaba*, *Ebora*, *Beleia*, *Arsi*, *Etobesa* i *Lesera*. L'lur aparició a les llistes de Ptolemeu podria reflectir aquest pas a ciutats autònomes. En el cas de *Lesera*, aquest canvi quedaria palès en la seua denominació com a *respublica* en una inscripció de principis del segle III; mentre que en el cas d'*Etobesa*, segons la reducció ací proposada, l'evidència seria l'aparició d'una inscripció amb la menció d'un magistrat municipal.

L'obtenció de l'autonomia administrativa seria conseqüència de l'aplicació de l'edicte de llatinitat promulgat per Vespasià entre els anys 73/74⁽²⁵¹⁾. L'abast d'aquest edicte ha estat bastant discutit, però la seua incidència en les zones més romanitzades és en general admesa⁽²⁵²⁾. El pas de nombroses comunitats a administracions autònomes de tipus municipal en època flàvia es pot documentar a través de l'epigrafia, quan el nom de la ciutat duu l'apel.latiu d'aquesta dinastia i quan apareix en personatges pertanyents a la tribu Quirina, a la qual estava adscrit Vespasià⁽²⁵³⁾; a través dels noms de ciutats citats per Ptolemeu que porten l'apel.latiu "flavi", i finalment, quan hi ha ciutats que demostren llur incorporació a la vida municipal amb l'aparició a les inscrip-

cions de magistrats municipals, *ordo decurionum*, etc.⁽²⁵⁴⁾.

La progressiva extensió dels *ius latii* en època flàvia reduiria notablement el nombre de les *civitates contributas* citades per Plini⁽²⁵⁵⁾. En aquest context, *Lesera* arribaria a obtenir l'autonomia administrativa també en època flàvia, com ja va proposar G. Alföldy⁽²⁵⁶⁾, en el marc de la quasi completa generalització de la vida municipal que tingué lloc a partir de la promulgació de l'edicte de llatinitat per l'emperador Vespasià.